

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Петренко Леся Миколаївна

УДК 37.091.4Ващенко:[37.015.31:17(043.3)]

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА УКРАЇНСЬКОЇ
МОЛОДІ У СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Полтава – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, Міністерство освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПН України
ЄВТУХ Микола Борисович,
Інститут педагогіки НАПН України,
головний науковий співробітник відділу
історії педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
КУЗЬМІНСЬКИЙ Анатолій Іванович,
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка,
професор кафедри педагогіки та
менеджменту освіти;

доктор педагогічних наук, доцент
КУЛІШ Сергій Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри українознавства.

Захист відбудеться 14 травня 2021 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 44.053.03 в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка за адресою: 36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2, ауд. № 208.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці імені М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2) та на офіційному WEB-сайті закладу за посиланням: <http://pnpri.edu.ua>.

Автореферат розіслано 13 квітня 2021 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л. А. Семеновська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Початок ХХІ століття позначений ускладненням суспільних відносин, загостренням ідейних та етичних протиріч, втратою гуманістичного потенціалу освіти. Криза духовності й моралі в українському суспільстві свідчить про необхідність проведення глибоких реформ у галузі освіти й виховання підростаючого покоління для розв'язання складних завдань побудови сучасної незалежної держави з високим авторитетом у світовій спільноті. У ситуації пошуків нової системи цінностей та виховних ідеалів нагальною є потреба залишити в минулому авторитарну педагогіку і перейти до педагогіки співпраці, з суб'єкт-суб'єктними відносинами, де всі сторони освітнього процесу будуть активними й діяльними.

Сучасне бачення духовно-морального виховання української молоді репрезентоване в законодавчих документах, які регламентують функціонування сфери освіти; відповідні орієнтири визначено в законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015), Концепції Нової української школи (2017), «Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр.» (2020) тощо. Завдання, відображені нормативно, спонукають національну систему освіти враховувати запити соціуму щодо пошуку нових шляхів і підходів, методів і засобів прогресивних перетворень і побудови високодуховного громадянського суспільства в Україні. Зміст освіти має відповідати стратегічним вимогам національного виховання, щоб забезпечити можливість постійного самовдосконалення особистості, здатної до духовно-морального відродження, творчого саморозвитку й усвідомлення необхідності долучення до інноваційних перетворень у життєдіяльності української спільноти. Розв'язання поставлених завдань першочергово вимагає науково-теоретичного обґрунтування інноваційних засад розбудови сучасної освітньої галузі та науково-об'єктивного, конструктивного вивчення концепцій і теорій тих дослідників, відкриття й вагомі здобутки яких попередня тоталітарна система незаслужено вилучила з наукового обігу, а їхні імена – з вітчизняної педагогіки. Повернення до спадщини педагогів минулого нині є тим закономірним явищем, що склалося на основі прагнення вчених знайти в минулому витоки провідних наукових ідей сучасності та потреби переглянути й переоцінити у світлі сучасної науки ті надбання, що раніше замовчувалися або трактувалися як помилкові.

З-поміж відомих українських просвітників, громадських, наукових і культурних діячів ХХ століття гідне місце займає Григорій Григорович Ващенко (1878–1967 рр.) – видатна постать із власним розумінням шляхів реформування національної освіти і школи, учений-педагог, письменник, творча спадщина якого налічує понад 130 праць, що заслуговують системного вивчення. Г. Ващенко є, з одного боку, продовжувачем глибинного багатовікового педагогічного досвіду українського народу, з іншого – провідником світових надбань, європейських цінностей та християнсько-демократичної культури Європи в українському та світовому педагогічному знанні. Унікальність постаті видатного педагога характеризується: апологетичною відданістю українській національній ідеї; проникливістю й передбаченням майбутніх історичних

перспектив українського народу; прагненням розробити теоретичні засади розбудови національної системи виховання й освіти молоді в майбутній незалежній Україні, у відродження якої він щиро вірив. Учений уперше віддалено від вітчизняного наукового простору створив повновартісну, духовно спрямовану педагогічну систему виховання, зорієнтовану на національне самоствердження, плекання гордої, сильної, мужньої нації.

Багатовекторність спадщини Г. Ващенко свідчить про широкий діапазон його зацікавлень, що стосуються актуальних проблем теорії, методики, історії педагогіки, а також – психології, філософії, історії, релігії, літературної та публіцистичної творчості. Як науковця його увиразнює: по-перше, дослідження глибинних коренів формування виховного ідеалу українського народу, концепцію якого вчений усебічно обґрунтував; по-друге, розкриття статусу вчителя як безпосереднього учасника суспільно-освітнього життя епохи, що є носієм духовно-моральних цінностей, взірцем для своїх вихованців; по-третє, базування педагогічної спадщини на досягненнях народної педагогіки, що постала на основі ідеалу «доісторичного українця», поступово увібрала в себе високодуховні якості народної вдачі – «духовний аристократизм», на багатому досвіді виховання українського народу в дусі християнської моралі, на кращих надбаннях козацької педагогіки й позиціях видатних українських філософів; по-четверте, полум'яний патріотизм до останнього подиху, безмежна віра у відродження незалежної, самостійної держави України, у якій освіта й виховання молоді неминуче будуть здійснюватися на національній основі; по-п'яте, репрезентація демократичної сутності гуманної педагогіки, коли модель освіти сприяє розвитку самостійності, активності, ініціативності, прояву сили волі й характеру кожної особистості, тобто орієнтується на природовідповідність життя індивіда.

Доцільність дослідження зумовлена потребами розв'язання нагальних суспільних проблем і подолання з цією метою низки соціально-педагогічних суперечностей між:

- зростанням інноваційності, запиту українського суспільства на гуманізацію виховання й гуманітаризацію освіти підростаючого покоління та низьким рівнем розвитку духовно-моральної культури дітей і молоді в Україні;

- утвердженням особистісно-гуманістичної парадигми освіти й виховання в Україні як методологічної основи педагогічного процесу та епізодичним, безсистемним висвітленням історико-педагогічного досвіду духовно-морального формування особистості у вітчизняному педагогічному дискурсі;

- потребою педагогічної науки і практики в розробці теоретико-методичних засад духовно-морального становлення особистості й системним вивченням цього питання лише як аспекту історії національної педагогіки в діяльності видатних персоналій;

- глибиною досвіду в системі духовно-морального виховання особистості, накопиченого в історії національної педагогічної думки, та недостатнім використанням цього досвіду в сучасній практиці освіти й виховання молоді;

- масштабами постаті Г. Ващенко, його неоціненним внеском у розвиток педагогічної думки України, значним гуманістичним потенціалом спадщини вченого й недосконалим станом дослідження його творчого доробку, зокрема в

контексті впровадження основ духовно-морального виховання, розроблених педагогом упродовж життя.

Узагальнення й систематизація результатів наукових пошуків історико-педагогічного спрямування кінця ХХ – початку ХХІ ст. дають можливість стверджувати, що постать, науково-теоретична спадщина та діяльність Г. Ващенка стали предметом філософсько-освітнього аналізу, викликали дискусію серед науковців, освітян, громадськості ще на початку становлення незалежної України. Дослідники неодноразово зверталися до висвітлення життєвого та професійно-педагогічного шляху вченого (А. Бойко, О. Гентош, О. Гурова, М. Євтух, О. Коваль, А. Кузьмінський, В. Марочко, В. Моргун, А. Погрібний, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Г. Хіллів та ін.); його освітніх ідей (А. Алексюк, О. Гауряк, О. Гук, І. Зайченко, О. Ільченко, В. Мокляк, Л. Семеновська, В. Яковенко та ін.); окремих аспектів виховної концепції (Г. Бугайцева, О. Вишневський, С. Головчук, Н. Дічек, В. Довбня, С. Куліш, О. Литвин, С. Нікітчина, В. Огнев'юк, А. Топіха, В. Фазан та ін.), можливостей їхнього втілення в освітньо-виховну практику сучасної України (Л. Кравченко, Л. Култаєва, Т. Логвиненко, В. Лупейко, М. Пашко, Н. Пусепліна, І. Руснак та ін.).

Комплексний ретроспективний аналіз наукової літератури і джерел дослідження відповідно до виокремлених напрямів виявив: проблему духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка цілісно й системно не узагальнено; опосередковано її представлено в окремих наукових працях, хоча помітною є чітко виражена зацікавленість цією проблемою вчених, викладачів, освітніх діячів, учителів та організаторів виховної роботи, яка в сучасному освітньому просторі динамічно зростає.

Отже, соціально-педагогічна й наукова значущість, актуальність спадщини Г. Ващенка, доцільність вивчення питань побудови концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді в його творчості та відсутність комплексного історико-педагогічного дослідження з проблеми зумовили вибір теми **«Духовно-моральне виховання та освіта української молоді у спадщині Григорія Ващенка»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідної теми кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Єдність теорії і практики у підготовці бакалаврів та магістрів в умовах реформування освіти України» (державний реєстраційний номер 0117U003226). Тему дисертації затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка 28 травня 2015 р., протокол № 14 й узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук НАПН України 23 червня 2015 р., протокол № 5.

Мета дослідження полягає в науковій систематизації творчої спадщини Г. Ващенка, з'ясуванні її специфіки (закономірностей, тенденцій, суперечностей, провідних ідей), репрезентації структури концепції духовно-морального виховання й освіти української молоді та окресленні шляхів її актуалізації в сучасному освітньому просторі.

Відповідно до мети сформульовано **завдання**:

1) проаналізувати ступінь наукової розробки й визначити основні напрями вивчення проблеми;

2) схарактеризувати поняттєво-термінологічний інструментарій і концептуальні засади авторської моделі дослідження;

3) виявити основні соціально-педагогічні передумови та національно-культурні чинники формування духовно-моральних основ світогляду Г. Ващенка;

4) розробити періодизацію науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності вченого, визначити зміст її провідних напрямів;

5) виокремити закономірності, суперечності, універсальні загальноосвітні і творчо-діяльнісні особистісні тенденції розвитку науково-педагогічної та освітньо-культурної творчості Г. Ващенка;

6) розкрити структуру методологічного й теоретичного компонентів концепції духовно-морального виховання особистості Г. Ващенка;

7) систематизувати сукупність ідей і засобів технологічного складника концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка;

8) здійснити наукову оцінку й окреслити шляхи актуалізації та творчого використання концепції духовно-морального виховання й освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка в сучасній українській науці та освітній практиці.

Об'єкт дослідження – творча спадщина Г. Ващенка, його науково-педагогічна та освітньо-культурна діяльність.

Предмет дослідження – витоки формування й розвиток концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді Г. Ващенка.

Хронологічні межі дослідження охоплюють роки життя Г. Ващенка: **нижня межа – 1878 р.** – пов'язана з народженням у сприятливих для становлення духовно-моральних цінностей дитини сімейних умовах, які заклали національну спрямованість особистості та християнські засади світогляду; **верхня межа – 1967 р.** – зумовлена тим, що вчений і педагог до останніх днів життя працював в Українському Вільному Університеті (м. Мюнхен, Німеччина), спілкувався з молоддю, перевидавав свої праці, займався літературною і публіцистичною діяльністю, спрямованою на розвиток національної педагогіки й освіти.

Територіальні межі дослідження становлять землі Центральної України, Київський навчальний округ; Московський, Кавказький та Санкт-Петербурзький навчальні округи. У науковій праці проведено аналіз науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності Г. Ващенка, що протягом визначеного періоду підпорядковувалася Міністерству народної освіти Російської імперії, Народному комісаріатові освіти УСРР, Народному комісаріатові освіти УРСР, Народному комісаріатові освіти РРФСР, Відділові народної освіти м. Сталінграда, СРСР; Міністерству освіти Баварського Уряду (м. Мюнхен, Німеччина).

Концептуальною ідеєю дослідження визначено розуміння сутності духовно-морального виховання української молоді як провідного способу осмислення сенсу буття представниками цієї групи соціуму, засобу передавання

досвіду формування кращих рис і якостей українця, що відповідає споконвічним національним ідеалам і традиціям, від покоління до покоління. Цілісність розгортання цієї ідеї демонструє персоналія Г. Ващенка, який упродовж тривалого періоду життя, науково-педагогічної і громадської діяльності, освітньо-культурної творчості розробив власну концепцію духовно-морального виховання й освіти молоді, узагальнив систему національних ідеалів (ідеал держави, ідеал українця, ідеал освітньої системи, ідеал школи, ідеал вихованця, ідеал учителя (виховника)), об'єднав їх філософською формулою «Служба Богові й Батьківщині» та забезпечив відповідною технологічною системою педагогічних ідей, методів і засобів навчання й виховання. Логіко-проблемна послідовність аналізу творчої спадщини педагога детермінована необхідністю використання розробленої ним концепції у процесі духовно-морального виховання нових поколінь українців в умовах розбудови незалежної держави.

Концептуальні засади дослідження. Авторська модель дослідження ґрунтується на трьох взаємопов'язаних концептах – *методологічному, теоретичному й технологічному*. Методологічною основою дослідження педагогічної спадщини Г. Ващенка, його впливу на майбутні покоління українців стала теорія наукового пізнання, що представлена положенням про діалектичний зв'язок процесів і явищ у суспільстві та спирається на відповідні підходи і принципи наукового дослідження як провідні методологічні положення, яких це дослідження неухильно дотримується. *Методологічний концепт* увиразнює взаємозв'язок і взаємодію між підходами загальнонаукової та конкретно-наукової методології щодо обґрунтування концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка як цілісного наукового явища: у руслі *парадигмального* підходу здійснено аналіз діяльності педагога, розкрито бачення ним організації педагогічного процесу, вибору форм, методів роботи з вихованцями крізь призму наявної в той час парадигми; *персоналістично-біографічний підхід* сприяв виявленню залежності розвитку парадигм і концепцій, що стосуються духовно-морального виховання та освіти дітей, від діяльнісного внеску вченого в науково-педагогічний процес першої половини ХХ століття; *аксіологічний підхід* дав змогу виокремити й дослідити найважливіші духовно-моральні цінності виховання й освіти, які мають значення національних вартостей і відкривають широкі можливості для формування громадянськості, людської гідності, високої духовності й моральності; *герменевтичний підхід* сприяв більш глибокому розумінню змісту наукових праць Г. Ващенка, інших матеріалів, що стосуються генези духовно-морального виховання та освіти української молоді, визначенню основних засад їх науково-практичного розвитку; *синергетичний підхід* дав змогу виявити інтердисциплінарний характер наукового пізнання Г. Ващенка, який у своєму доробку інтегрував досвід різних наукових галузей: філософії, педагогіки, психології, народознавства, філології, фізичної культури, мистецтвознавства; *феноменологічний підхід*, в основі якого є відмова від ідеалізації, упередженості, незаангажована інтерпретація фактів життя, діяльності, постаті педагога, допоміг уникнути міфів і стереотипів в оцінці спадщини; *системно-хронологічний підхід* дав можливість послідовно простежити

й виокремити взаємозалежність періодів, етапів і змісту науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності Г. Ващенка кінця XIX – першої половини XX століття. Персоналія педагога у світлі цієї позиції сприймається як могутня, діяльна постать, яка проявила себе в різних контекстах, зокрема історичному, мистецькому, суспільно-політичному, цьому сприяють принципи наукового пошуку: *об'єктивності* – врахування історичних чинників обраного для дослідження періоду та фактів життя персоналії; *всебічності* – вивчення педагогічних процесів і явищ обраного періоду, комплексне їх дослідження й наукова інтерпретація; *історизму та логіки* – дослідження творчості й діяльності педагога, філософа, богослова, психолога, письменника, знавця народних традицій, політика; *багатофакторності й системності* – систематизація різнопланових напрямів і результатів діяльності, участь у творенні нових парадигмальних основ розвитку української освіти та її проєктуванні на майбутнє, виявлення характеру взаємодії між особистістю й оточенням.

Теоретичний концепт дослідження базується на системі філософських психолого-педагогічних ідей, понять, теорій, поглядів на духовну спадщину українського народу, найважливішим компонентом якої є виховний ідеал; основних постулатах християнської моралі; культурологічних поняттях: «духовність», «культура», «мораль», «духовно-моральний», без яких неможливим є розуміння сутності, значущості й особливостей концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді Г. Ващенка. Теоретичний складник дослідницької програми враховує наукові досягнення з історії й теорії української педагогіки власне Г. Ващенка, а також напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених: підходи українських авторів стосовно динаміки, особливостей розвитку національної освіти й виховання в сучасному національному та історичному аспектах (Л. Березівська, М. Євтух, І. Зайченко, І. Зязюн, В. Кремень, А. Кузьмінський, В. Огнев'юк, О. Сухомлинська та ін.); провідні положення історії розвитку української педагогіки (О. Вишневський, О. Гнізділова, М. Гриньова, Н. Дем'яненко, Л. Кравченко, С. Куліш, О. Лавріненко, В. Майборода, А. Погрібний, Л. Семеновська та ін.); наукові розвідки з проблем дидактики, упровадження педагогічних ідей (А. Алексюк, Л. Герасименко, О. Ільченко, В. Мокляк, М. Окса, А. Сбруєва, А. Ткаченко, В. Фазан, Н. Шиян та ін.); оцінка спадщини вченого як цілісного надбання національної педагогіки (А. Бойко, Г. Бугайцева, Г. Васянович, О. Вишневський, О. Гауряк, О. Гентош, В. Герасименко, С. Головчук, О. Гук, Н. Дічек, О. Коваль, А. Погрібний, М. Стельмахович, Г. Хіллів та ін.).

Технологічний концепт дослідження зумовлений окресленням перспектив творчого використання та реалізації методологічного, теоретичного й технологічного компонентів концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка, нових підходів щодо духовно-морального виховання й навчання підростаючих поколінь, узагальненням і впровадженням організаційно-методичних надбань в українську педагогічну науку та освітню практику.

У процесі дослідження використано комплекс взаємопов'язаних *методів*:

– *загальнонаукові*: аналіз, синтез, дедукція, індукція, класифікація, порівняння – застосовано для систематизації наукового пошуку, спрямування його на цілісне та об'єктивне дослідження, а також для нарративного осмислення й педагогічної інтерпретації дослідницького матеріалу;

– *конкретно-наукові*: ретроспективний – сприяв розгляду спадщини персоналії з урахуванням історичного часу буття та поглядів його колег-сучасників; хронологічний – дав змогу відстежити порядок основних періодів і зміну напрямів діяльності Г. Ващенка; зіставно-порівняльний – допоміг схарактеризувати національне світобачення Г. Ващенка на тлі поглядів колег-сучасників; метод контент-аналізу – уможливив аналіз і опрацювання документальної бази зарубіжних та українських архівів, матеріалів періодичних видань тощо; моделювання – застосоване під час розробки авторської моделі дослідження; персоналістично-біографічний – забезпечив розширення біографічних знань про важливі періоди життя персоналії; пошуково-бібліографічний – використаний для встановлення наявної джерельної бази, вивчення архівних матеріалів, дослідження приватного архіву родини І. Максименка в Україні й архіву Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, Німеччина); конструктивно-генетичний – уможливив з'ясування відмінностей та співзвучності концепції Г. Ващенка досягненням його епохи та сучасності; прогностичний – дав змогу окреслити шляхи творчого використання концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка в сучасній українській науці й освітній практиці.

Джерельна база дослідження. У процесі написання дисертації використано науково-літературні джерела й архівні справи, зокрема:

матеріали Архіву Українського Вільного Університету (далі – УВУ) (м. Мюнхен, Німеччина): Фонд № 17: Григорій Ващенко, 1878–1967 (український педагог, учений та громадський діяч); *Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України):* Ф. 707 – Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ; *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України:* Ф. 166 – Міністерство освіти і науки України, м. Київ; Ф. 2201 – Міністерство освіти Української Держави, м. Київ; Ф. 2581 – Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради, м. Київ; Ф. 3676 – Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, м. Київ; *Державного архіву Полтавської області:* Ф. 1507 – Полтавський педагогічний інститут; *архіву Служби безпеки України в Полтавській області:* Ф. 6, Ф. 7; *архіву Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка:* Справа Ващенка Григорія Григоровича; *приватного архіву родини І. О. Максименка.* Опрацьовано 101 архівне джерело, із них 39 – невідомих;

фонди Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Педагогічного музею НАПН України, бібліотеки Українського інституту науково-технічної і економічної інформації, Державної науково-педагогічної бібліотеки

імені В. О. Сухомлинського, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, бібліотеки імені М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка; електронні ресурси глобальної мережі Internet;

друковану й рукописну спадщину Г. Ващенко (науково-педагогічні й методичні статті, праці, підручники, літературні твори);

періодичні видання: газети «Більшовик Полтавщини» (1941), «Визвольний шлях» (1954–1997), «Вісник Оселі» (1947–1948), «Наше життя» (1947), «Наше слово» (1928), «Нова Рада» (1918), «Освіта» (1999–2008), «Освіта України» (1996–2020), «Промінь» (1948), «Радянська освіта» (1940), «Ранок» (1952), «Соборник» (1948); журнали «Авангард» (1952–1962), «Благовіст» (2003), «Дитяче містечко» (1928), «Директор школи, ліцею, гімназії» (2018), «Записки Полтавського інституту народної освіти» (1926–1930), «Народна творчість та етнографія» (1995–2010), «Рідна школа» (1991–2010), «Педагогічна думка» (2003–2011), «Педагогічна освіта: теорія і практика» (2012), «Педагогічні технології» (1995), «Початкова освіта» (2008), «Початкова школа» (2010), «Практична психологія та соціальна робота» (2003), «Світло» (1910–1914), «Советская педагогика» (1939), «Сумівець» (1947–1949), «Сучасність» (1961), «Українська мова і література в школі» (2007), «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1929), «Український світ» (1996), «Шлях молоді» (1948), «Шлях освіти» (1924–1930, 2000–2011);

матеріали Конгресів Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенко (1995–2006);

праці вітчизняних педагогів, психологів, педологів – сучасників ученого (В. Дурдуківський, В. Зеньковський, П. Каптерев, Г. Костюк, А. Макаренко, Я. Мамонтов, О. Музиченко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.);

інтерпретаційні джерела – монографії, дисертації, наукові статті в контексті досліджуваної теми.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягають у тому, що в дисертації *вперше*: систематизовано творчу спадщину Г. Ващенко, з'ясовано структуру і специфіку його концепції духовно-морального виховання й освіти української молоді та окреслено шляхи її актуалізації в сучасному освітньому просторі; проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми й визначено основні напрями її вивчення (філософсько-методологічний, архівно-інтеграційний, історико-нарративний, науково-персоналістичний, історико-педагогічний, загальнодидактичний, духовно-концептуальний, аксіологічно-узагальнювальний, автентично-персоніфікований); обґрунтовано авторську дефініцію поняття «педагогічна спадщина Г. Ващенко» як сукупність послідовно відображених у творчості й діяльності науково-педагогічних та освітньо-культурних поглядів ученого на освіту й виховання української молоді, що містить ідеї духовно-морального спрямування, де виконання громадського обов'язку «суцільною, повновартісною» особистістю перед суспільством тлумачиться як її ключовий моральний внутрішній потяг; схарактеризовано поняттєвий конструкт

«концепція духовно-морального виховання та освіти молоді» як цілісну систему поглядів і методичних рекомендацій щодо виховання «суцільної особистості», яке полягає в тому, щоб сприяти людині розкривати й розвивати властиві лише їй творчі здібності без насильства над її природою, органічно, а не механічно, в умовах гуманоцентричної, особистісно зорієнтованої, демократично організованої системи освіти; виявлено організаційно-педагогічні й соціально-педагогічні передумови та національно-культурні чинники становлення духовно-моральних засад світогляду Г. Ващенка; на основі авторських критеріїв розроблено й науково аргументовано періодизацію науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності вченого: I період – освітньо-виховний (1878–1903 рр.); II період – професійно-діяльнісний (1903–1917 рр.); III період – експериментально-новаторський (1917–1934 рр.); IV період – науково-дослідницький (1934–1943 рр.); V період – методолого-аналітичний (1943–1967 рр.); виокремлено закономірності (залежність мети, спрямованості та змісту творчості Г. Ващенка від потужного національно-визвольного руху за утвердження незалежної держави, розбудови національної системи освіти, української школи; поступове формування наукових позицій з огляду на передові досягнення світової та вітчизняної педагогічної науки й практики, неперервне вивчення цих надбань упродовж життя; посилення наукового інтересу та прагнення глибоко досліджувати досягнення етнопедagogіки, народної культури й творчості); суперечності (між бажанням реалізувати українську національну ідею в галузі освіти, виховання й науки та неможливістю творчості національного змісту в атмосфері терору й переслідувань; між переосмисленням свого ставлення до державної політики в галузі освіти й виховання, що змушувало пристосовуватися до тоталітарного режиму радянської влади, та неможливістю реалізації виплеканих ним концепцій «творчої школи», «школи як громадсько-культурного центру» та ін.); тенденції (універсальні загальноосвітні та творчо-діяльнісні особистісні) науково-педагогічної та освітньо-культурної творчості Г. Ващенка; розкрито структуру концепції духовно-морального виховання особистості Г. Ващенка, методологічною основою якої є система ідеалів, що відповідає гаслові «Служба Богові й Батьківщині» (ідеал держави, ідеал українця, ідеал освітньої системи, ідеал школи, ідеал вихованця, ідеал учителя (виховника)); визначено теоретичний компонент концепції – сукупність систем цінностей, принципів, категорій і понять духовно-морального виховання й освіти (цінності – загальнохристиянські; національні; принципи – єдності наукової діяльності, навчання й виховання в педагогіці; духовно-моральної спрямованості процесу виховання; відданості виховному ідеалу; служіння Богові й суспільству; народності; демократичності; природовідповідності; доступності та індивідуалізації; культуровідповідності; абсолютної цінності особистості вихованця; єдності навчання й виховання (виховуючого навчання); категорії та поняття – «духовність»; «культура»; «мораль»; «духовність і мораль»); технологічний компонент концепції – організаційно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу завдяки визначенню структури системи освіти, розробленню моделі творчої школи, з'ясуванню основних параметрів змісту

освіти для здобуття особистістю цілісних знань, вибору методів виховання й навчання, організаційно-педагогічних, культурно-освітніх, матеріально-технічних засобів та рекомендацій щодо їх застосування відповідно до вікових періодів розвитку дітей і молоді; окреслено шляхи актуалізації концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді Г. Ващенка в сучасній українській науці та освітній практиці (соціально-педагогічний – активізація діяльності наукових педагогічних товариств його імені, розвиток музейної справи; національно-патріотичний – підтримка загальноосвітніх закладів із відповідною системою виховання та громадських об'єднань української молоді; організаційно-просвітницький – популяризація поглядів педагога серед українських учителів, студентства, представників гуманітарної науки тощо).

Укладено глосарій педагогічної термінології за творами Г. Ващенка, який містить 65 понять.

Уточнено історіографію, зміст базових понять («духовність», «культура», «мораль», «духовно-моральне виховання», «виховний ідеал» та ін.).

До наукового обігу введено 39 невідомих архівних джерел, що дало можливість інтенсифікувати й деталізувати інформацію про науково-педагогічну й освітньо-культурну діяльність ученого та розвинути історико-педагогічне знання про творчу спадщину Г. Ващенка.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації розкрито: в монографії «Г. Ващенко: духовно-моральне виховання та освіта молоді» (2020), навчально-методичних посібниках «Актуалізація педагогічних ідей Г. Ващенка в умовах розбудови національної системи освіти» (2020), «Г. Г. Ващенко: життєвий шлях та досвід науково-педагогічної діяльності» (2020), авторському спецкурсі з підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки – «Актуалізація педагогічних ідей Г. Ващенка в умовах розбудови національної системи освіти».

Результати наукового пошуку мають цінність для подальших наукових розвідок із педагогіки, історії педагогіки вищої школи, управління освітою; можуть бути використані для розробки лекційних і семінарських занять із дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи», спеціалізованих навчальних курсів і спецсеминарів із проблем розвитку вітчизняної педагогіки та для вдосконалення змісту психолого-педагогічної підготовки сучасних магістрів; у процесі написання підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій тощо.

Основні положення та результати дисертації **впроваджено** в освітній процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 1687/01-60/54 від 3 липня 2020 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 104 від 3 липня 2020 р.), Харківської гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 01.13/373 від 10 липня 2020 р.), Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (довідка № 03-10/573 від 15 липня 2020 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(довідка № 1345 від 31 серпня 2020 р.), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-626 від 08 жовтня 2020 р.), Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (довідка № 01-08/243 від 19 листопада 2020 р.).

Вірогідність та об'єктивність результатів і висновків дисертації зумовлена чітким методолого-теоретичним обґрунтуванням вихідних позицій із використанням методів, адекватних меті та завданням, об'єкту і предмету дослідження, залученням до аналізу значного обсягу віднайдених авторкою архівних і літературних джерел; науковою апробацією та впровадженням результатів дослідження в лекційній і семінарській роботі зі здобувачами вищої освіти, у виступах на конференціях, семінарах та інших наукових зібраннях.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації обговорено на засіданнях ученої ради, кафедри загальної педагогіки та андрагогіки й кафедри педагогічної майстерності та менеджменту імені І. А. Зязюна Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, на наукових конференціях і семінарах різних рівнів:

– *міжнародних* – «Освіта дорослих – регіональний розвиток: досвід, виклики, стратегії» (Мелітополь, 2016), «Розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті: здобутки, проблеми, перспективи» (Умань, 2016), «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку, Ужгород, Дрогобич, 2016), «Людина, природа, техніка у ХХІ столітті» (Полтава, 2016, 2017), «Макаренкознавчий вимір актуальних питань соціальної адаптації особистості» (Полтава, 2017), «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін, Ужгород, Херсон, Кривий Ріг, 2018), «Макаренківська концепція підготовки вчителів у контексті вітчизняних та світових тенденцій розвитку педагогічної освіти» (Полтава, 2018), «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін, Ужгород, Дрогобич, 2018), «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (XXIV Каришинські читання) (Полтава, 2018), «Забезпечення якості вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи» (Полтава, 2019), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (Суми, 2020);

– *усеукраїнських* – «Творчість Г. Ващенко – стяг державотворчої педагогічної думки» (Полтава, 2014), «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі» (Дніпро, 2016), «Сучасні тенденції розвитку дизайну та декоративно-прикладної творчості у процесі реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (Полтава, 2016), «Інноваційність в освіті: пошуки і перспективи розвитку» (Полтава, 2016), «Актуальні проблеми розвитку сучасної науки» (Полтава, 2017), «Проблеми та перспективи сучасної технологічної, професійної освіти, культури та дизайну» (Полтава, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління закладами освіти» (Херсон, 2017), «Проблеми підготовки майбутніх фахівців фізичної культури і спорту» (Полтава, 2018), «Григорій Ващенко як один з

фундаторів української національної школи й освіти» (Умань, 2018), «Проблеми підготовки майбутніх фахівців культури і спорту» (Полтава, 2018), «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського» (Харків, 2019), «Освіта і культура в Україні та діаспорі в історичному розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства» (Чернігів, 2018, 2019, 2020);

– *регіональних* – звітні наукові конференції викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка (Полтава, 2015, 2016, 2018, 2020).

Кандидатська дисертація «Педагогічні ідеї в просвітницько-виховній діяльності та літературній творчості І. П. Котляревського» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищена у 2011 р. у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертації висвітлено в 56 одноосібних публікаціях, з-поміж яких: 1 монографія, 2 навчально-методичні посібники, 23 статті в наукових фахових виданнях (з них 12 – у виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus), 4 публікації – в зарубіжних наукових виданнях, 26 праць апробаційного характеру.

Структура дисертації. Праця складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (944 найменування, із них 101 – архівні матеріали), 55 додатків. Робота містить 3 рисунки, 8 таблиць. Повний обсяг дисертації – 675 сторінок, основного тексту – 405 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та наукову новизну; схарактеризовано хронологічні й територіальні межі; аргументовано концептуальні засади, методологічну основу та методи дослідження; окреслено джерельну базу дисертації, висвітлено теоретичне і практичне значення результатів дослідження, наведено інформацію про апробацію, структуру та обсяг дисертації.

У *першому розділі* – **«Концептуальні засади дослідження проблеми духовно-морального виховання та освіти української молоді»** – проаналізовано ступінь наукової розробки проблеми, виокремлено основні напрями дослідження спадщини вченого; представлено методолого-теоретичний інструментарій характеристики педагогічної персоналії Г. Ващенко; проведено термінологічний аналіз базових категорій і понять.

Пошуково-бібліографічний та системно-хронологічний аналіз наявної джерельної бази уможливив виокремлення дев'яти напрямів розробленості досліджуваної проблеми: філософсько-методологічного, архівно-інтеграційного, історико-нарративного, науково-персоналістичного, історико-педагогічного, загальнодидактичного, духовно-концептуального, аксіологічно-узагальнювального, автентично-персоніфікованого.

У працях *філософсько-методологічного* напрямку представлено фундаментальні дослідження з методології історико-педагогічної науки та філософії освіти як теоретичний базис наукового пошуку (О. Адаменко, С. Бобришов, М. Богуславський, Н. Гупан, О. Петренко, С. Сисоева та ін.), питання інтерпретації світоглядних функцій системи освіти, впливу філософії на формування поглядів Г. Ващенка (В. Андрущенко, О. Галян, В. Довбня, В. Огнев'юк та ін.).

Архівно-інтеграційний напрям забезпечив студіювання документів та матеріалів, які знаходяться у фондах державних архівних установ, а також відомчих та приватних архівах (Архів Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, Німеччина); Центральний державний історичний архів України, м. Київ; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; Державний архів Полтавської області; архів Служби безпеки України в Полтавській області; архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка; приватний архів родини І. О. Максименка).

У дослідженнях, виконаних в *історико-нарративному* напрямі, проаналізовано результати опрацювання вченими історичних джерел становлення й розвитку національної освіти й виховання кінця ХІХ – початку ХХ століття (Д. Багалій, В. Богуславська, В. Борисенко, Г. Васькович, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, С. Сірополко, О. Субтельний, І. Телегуз та ін.). Низка наукових публікацій, присвячених різним аспектам проблеми національної освіти й виховання молоді, розбудови державності України, українізації шкіл (О. Білоусько, Я. Грицак, Я. Дзевєріна, О. Єрмак, В. Ревегук та ін.), сприяла більш глибокому розумінню складних періодів життя Г. Ващенка.

Розвідки *науково-персоналістичного* напрямку, зорієнтовані на вивчення методології дослідження педагогічної персоналії (Л. Березівська, Г. Белан, Н. Богданець-Білокаленко, О. Сухомлинська та ін.), забезпечили конструктивно-генетичне з'ясування специфіки спадщини вченого як видатного представника педагогічної науки.

Історико-педагогічний напрям репрезентували сучасні напрацювання з історії педагогіки, які містять інформаційний оглядовий матеріал, що стосується персоналії Г. Ващенка (В. Галузинський, М. Євтух, А. Кузьмінський, М. Стельмахович, М. Фіцула та ін.), дисертації (Г. Бугайцева, О. Гауряк, С. Головчук, О. Гук, О. Джус, В. Мокляк, М. Шевчук та ін.), виконані з дотичних проблем.

До загальнодидактичного напрямку зараховуємо праці з питань дидактики, написані педагогами та педологами кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, які мали вплив на творчість Г. Ващенка (В. Дурдуківський, П. Каптерев, П. Лєсгафт, К. Ушинський, Я. Чепіга та ін.), були ним цитовані в педагогічних творах.

Значна частина сучасних історико-педагогічних студіювань *духовно-концептуального* напрямку присвячена вивченню духовно-морального виховання, деякі розвідки загального спрямування розкривають цю проблематику дотично (І. Бех, В. Ворожбіт, І. Сіданіч, М. Прищак та ін.). Окремі аспекти формування духовно-моральних цінностей підростаючого покоління у

творчій спадщині Г. Ващенка, висвітлені в розвідках О. Дубасенюк, Л. Кравченко, В. Поди, М. Рудакевич, Л. Хоружої та ін., увиразнили дослідницький пошук.

У вітчизняних науково-педагогічних джерелах *аксіологічно-узагальнювального* напрямку розкрито значення спадщини Г. Ващенка для розвитку педагогічної науки, проаналізовано погляди вченого на виховання та освіту учнівської молоді в Україні (А. Бойко, О. Вишневський, Н. Дічек, І. Зайченко, О. Коваль, А. Погрібний, Г. Хілліг, М. Чепіль та ін.); вагомість доробку Г. Ващенка для розвитку освіти, дидактики, впровадження наукових технологій у навчально-виховний процес відображено в дослідженнях В. Вихрущ, Л. Сігаєва, М. Черв'якової, Н. Яковець та ін., що сприяло виявленню залежності діяльнісного внеску вченого від розвитку концепцій і парадигм, які стосуються духовно-морального виховання та освіти дітей і молоді.

До *автентично-персоніфікованого* напрямку належить друкована спадщина Г. Ващенка: наукові та науково-методичні статті, літературні твори, підручники для закладів вищої освіти, спогади. В архіві УВУ віднайдено раніше невідому науковому загалові статтю «До історії духовної освіти в дореволюційній Росії», яку представлено в додатках до дисертації. Проведений системний аналіз комплексу наукових праць засвідчив відсутність окремого дослідження творчого доробку Г. Ващенка, присвяченого узагальненню концепції духовно-морального виховання та освіти молоді.

Унаслідок опрацювання сучасних наукових здобутків з питань концептуалізації історико-педагогічних надбань розроблено методологічний апарат дослідження. *Провідними науковими підходами* визначено персоналістично-біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний, аксіологічний, системно-хронологічний, що відрізняються способами аналізу науково-педагогічної інформації, яка демонструє самотність і своєрідність педагогічної персоналії та відтворює особливість історичного періоду в різні проміжки часу. Наскрізною об'єднувальною ланкою методології дослідження стало виокремлення принципів наукового пошуку, що, виходячи з обраного предмета та поставлених завдань, ґрунтуються на загальнонаукових гносеологічних вимогах: об'єктивності, всебічності, історизму та логіки, багатофакторності, системності. Обрані принципи історико-педагогічного розгляду персоналії Г. Ващенка в сукупності забезпечили: розуміння тих обставин, у яких проходила практична й наукова діяльність педагога; об'єктивну й незаангажовану оцінку його життєвих умов у непростий історичний період; з'ясування величини особистого внеску в розбудову національної школи та освіти. Технологічні основи дослідницької програми стали завершеними завдяки добору відповідних методів: історико-ретроспективного; хронологічного; аналізу й синтезу; порівняльно-зіставного; узагальнення педагогічного досвіду; методу контент-аналізу; моделювання; персоналістично-біографічного; пошуково-бібліографічного; конструктивно-генетичного; систематизації і класифікації архівних та друкованих джерел; прогностичного.

Аналіз у руслі положень синергетичного та аксіологічного наукових підходів основних понять термінологічного поля проблеми, які динамічно й

усеохоплювально відображають шляхи розвитку концепції системи духовно-морального виховання та освіти української молоді в педагогічній спадщині Г. Ващенка, зокрема категорії «духовність» і пов'язаних із нею дефініцій, дав можливість визначити, що педагог розглядав роль «душі» з погляду філософії, наголошував на органічному поєднанні в ній вчення про буття, пізнання, мораль, політику тощо; «духовність» у його творах схарактеризовано як ціннісну категорію людського існування, у процесі якого особистість реалізує дві найважливіші потреби: власне пізнання та соціальну потребу жити й робити добро для інших; осмислення феномену духовності в його педагогічній спадщині пов'язане з ідеальним світом, божественним началом (Добром, Красою, Милосердям), з обов'язковим визнанням свободи розвитку особистості.

Значущим аспектом педагогічної наукової позиції Г. Ващенка визначено те, що особливим змістом і значенням він наповнив поняття «духовність» і «мораль» у руслі ідей християнства. «Духовність» – першорядна категорія в контексті обраної проблеми, науково доцільним є її поєднання з поняттям «моралі» як системи неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві, та «моральності» – внутрішньої установки людини діяти відповідно до своєї совісті та свободи волі. Такий категорійний апарат надав змогу виділити ключові аспекти спадщини педагога: духовно-етичний, культурно-релігійний та діяльнісно-творчий.

На засадах парадигмального підходу духовно-моральне виховання молоді як історико-педагогічне явище розглядаємо таким, що має у своїй суті насамперед національну та релігійну основу, вказує на високий соціальний статус, характеризує глибину духовного виміру, є показником народності, осердям національної системи виховання, покликане забезпечити формування світогляду, духовних і моральних цінностей, отже, воно наповнене історично обґрунтованим змістом, життєтворчими силами, які підпорядковані високій меті, містять завдання, визначену структуру, видові ознаки, форми реалізації.

У другому розділі – **«Теоретичні основи духовно-морального виховання та освіти молоді у спадщині Г. Ващенка»** – виокремлено передумови та чинники формування духовно-моральних основ світогляду Г. Ващенка; визначено періоди, етапи та напрями науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності вченого, провідні тенденції; закономірності та суперечності його педагогічної творчості; презентовано специфіку концепції духовно-морального виховання особистості як феномену науково-педагогічного знання.

На основі ретроспективного, хронологічного, персоналістично-біографічного аналізу з'ясовано, що на становлення світоглядних позицій Г. Ващенка впливали суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, які відбувалися на національному, загальнодержавному, світовому рівнях другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття та відображали трансформацію історичних цінностей суспільства: соціально-економічна відсталість промисловості, сільського господарства в країні; негативне ставлення до русифікаторської політики царського уряду стосовно розвою української мови, культури, освіти; пожвавлення національно-визвольного руху в Україні в другій половині ХІХ століття, що сприяв виникненню громадських об'єднань «Просвіта» – важливої ланки консолідації

нації та діяльності «Громад»; функціонування земств як органу місцевого самоврядування та інструменту впливу прогресивних представників інтелігенції на покращення роботи народних шкіл; поява національно спрямованої української преси в другій половині XIX ст.; виникнення проукраїнських політичних партій; революційні події 1905–1907 рр. – ознака піднесення національно-визвольного руху в Україні; незадовільний стан освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століття і Лютневі події 1917 року. Окрім цих соціально-педагогічних передумов, на формування світогляду Г. Ващенка значний вплив мали *національно-культурні чинники*: родинне виховання; культурно-освітні національні традиції, звичаї українського народу; студентське оточення; викладацький корпус семінарії, академії; громадські організації українських учителів та інтелігенції.

У проведеному дослідженні як результат застосування історико-біографічного, генетико-персонологічного та ретроспективного аналізу представлено періодизацію науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності Г. Ващенка з використанням сучасних підходів щодо періодизації розвитку педагогічної думки та системи авторських критеріїв: історичні та соціально-політичні обставини розвитку України (кінець XIX–XX ст.); динаміка процесів національно-культурного й визвольного руху, учасниками якого були передовсім представники української інтелігенції; специфіка функціонування й розвитку національної системи освіти й педагогічної науки в умовах російського царизму, національно-визвольних змагань, радянського тоталітарного режиму; опосередкування професійно-особистісного розвитку педагога характером суспільно значущої діяльності; зародження й поетапне вдосконалення науково-педагогічного доробку вченого і педагога-практика.

I період – освітньо-виховний (1878–1903 рр.): перший етап – 1878–1888 рр. – ціннісно-етнічний, напрями – засвоєння народних традицій і вірувань; становлення світу духовно-моральних цінностей; турбота про виховання любові до рідної мови; другий етап – 1888–1892 рр. – морально-релігійний, напрями – генерування системи знань з основ богослов'я в Роменському духовному училищі; вивчення творчості українських письменників, формування емоційних якостей педагога, протилежних авторитарній педагогіці; третій етап – 1892–1898 рр. – національно-світоглядний, напрями – поширення й поглиблення системи знань із богослов'я в Полтавській духовній семінарії; ознайомлення зі змістом національного руху; утвердження у свідомості національної ідеї як світоглядної; початок педагогічної діяльності; четвертий етап – 1899–1903 рр. – особистісно-пошуковий, напрями – навчання в Московській духовній академії; громадська діяльність; літературна творчість.

II період – професійно-діяльнісний (1903–1917 рр.): перший етап – 1903–1905 рр. – організаційно-педагогічний, напрями – педагогічна діяльність (м. Полтава, м. Кутаїсі); продовження громадської діяльності та літературної творчості; другий етап – 1905–1906 рр. – педагогічно-діяльнісний, напрями – утвердження світоглядних переконань у процесі педагогічної діяльності; вибір ціннісних пріоритетів у житті; виявлення активної громадської позиції; третій етап – 1906–1912 рр. – консультативно-методичний, напрями – педагогічна діяльність

(м. Тихвин); освітньо-культурна діяльність серед дітей і дорослого населення; літературна творчість; четвертий етап – 1912–1917 рр. – педагогічно-узагальнювальний, напрями – педагогічна діяльність (м. Тульчин, м. Ромни); вивчення світової педагогічної літератури; науково-дослідницька діяльність – розроблення концепції творчої школи.

III період – експериментально-новаторський (1917–1934 рр.): перший етап – 1917–1921 рр. – пошуково-дидактичний, напрями – розбудова національної української школи (м. Полтава, м. Ромни, м. Білики); участь у державотворчих процесах; громадсько-просвітницька діяльність; журналістська діяльність у журналі «Українська культура»; другий етап – 1921–1923 рр. – інноваційно-впроваджувальний, напрями – організація роботи творчої школи (м. Білики); освітньо-культурна діяльність; громадсько-просвітницька діяльність; третій етап – 1924–1934 рр. – дидактико-узагальнювальний, напрями – викладацька діяльність у Полтавському ІНО; науково-дослідницька діяльність зі студентами; видавнича діяльність.

IV період – науково-дослідницький (1934–1943 рр.): перший етап – 1934–1936 рр. – концептуально-аналітичний, напрям – науково-пошуковий; другий етап – 1936–1940 рр. – науково-педагогічний, напрями – наукова й викладацька діяльність у Сталінградському педагогічному інституті; просвітницька робота; третій етап – 1940–1943 рр. – науково-реформаторський, напрями – управлінська діяльність у Полтавському інституті народної освіти; організаційно-дослідницька наукова діяльність; журналістська діяльність у газеті «Голос Полтавщини».

V період – методолого-аналітичний (1943–1967 рр.): перший етап – 1943–1945 рр. – публіцистично-просвітницький, напрями – вивчення історії національно-визвольного руху в Західній Україні; другий етап – 1945–1958 рр. – напрями – управлінсько-діяльнісний – управлінська діяльність в УВУ (м. Мюнхен); наукова діяльність; громадсько-політична діяльність; видавничо-публіцистична діяльність; третій етап – 1959–1967 рр. – аксіологічно-узагальнювальний, напрями – викладацька діяльність в УВУ (м. Мюнхен); науково-аналітична діяльність; робота над спогадами.

На засадах персоналістично-біографічного наукового підходу доведено, що непрості й суперечливі події в житті Г. Ващенка були зумовлені як позитивними універсальними загальноосвітніми (зародження й розвиток революційного руху за навчання в школах рідною українською мовою; зростання суспільного незадоволення формалізмом у навчанні й вихованні; прагнення передової інтелігенції до реформування системи освіти в Україні, що розпочалося зародженням нових типів шкіл (початкових і комерційних училищ, єпархіальних жіночих училищ, учительських семінарій та педагогічних шкіл), у яких підтримувалися гуманні стосунки вчителів та учнів; українізація та розвиток мережі учительських курсів, створення системи навчальних закладів із підготовки вчителів для сільських і міських шкіл), так і негативними (перманентні заборони царського уряду щодо навчання українською мовою та закриття шкіл; радянська політизація в освіті й культурі; звинувачення кращих представників педагогічної науки та практики, керівників освітніх установ і закладів у буржуазно-

націоналістичній діяльності; розгортання наступу на педологію на державному рівні, засудження педології та виведення її з навчальних планів педагогічних вишів, що призвело до різкої зміни наукових основ педагогіки) *тенденціями*, тобто таким рухом подій, що спричинив як низку криз, творчих невдач і навіть обгрунтованого страху вченого за власне життя та благополуччя близьких людей, так і був стимулом успіхів, педагогічних відкриттів та побудови власної, неповторної й актуальної впродовж віків концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді.

Виокремлено з використанням системно-хронологічного підходу творчодіяльнісні особистісні *тенденції* науково-педагогічної та освітньо-культурної творчості вченого за періодами: I період: засвоєння базових християнсько-ціннісних та моральних норм у процесі сімейного виховання; зосередження на ціннісних пріоритетах виховання (утвердження у свідомості національної ідеї як світоглядної, поглиблення системи знань з богослов'я); перші спроби практичної педагогічної роботи; опанування громадської та літературної діяльності як форми педагогічної творчості; II період: увиразнення педагогічного аспекту в літературно-художній творчості; активний пошук власного педагогічного стилю і захоплення педологією та психологією; актуалізація потреби вивчення світової педагогічної літератури; теоретичне узагальнення й розширення набутого практичного педагогічного досвіду; III період: залучення в державотворчі процеси та формування педагогічно-адміністративного потенціалу; становлення громадсько-просвітницької діяльності; активізація журналістської роботи й накопичення управлінського досвіду у процесі практичної педагогічної діяльності; виокремлення методичного напрямку науково-педагогічної творчості; актуалізація питань підготовки майбутнього вчителя в структурі науково-педагогічної творчості; IV період: розвиток організаційно-педагогічних аспектів підготовки наукових кадрів; поглиблення експериментального складника науково-педагогічної творчості; інтенсифікація духовно-морального потенціалу особистості та професійно-особистісне самоствердження; V період: активізація наукової й викладацької діяльності; розширення громадсько-просвітницької активності; системне узагальнення накопиченого багаторічного науково-педагогічного досвіду.

Досліджені факти з біографії вченого дають змогу виявити такі *закономірності* формування світогляду Г. Ващенка, розвитку його діяльності: залежність мети, спрямованості та змісту його творчості від потужного національно-визвольного руху за утвердження незалежної держави, розбудови національної системи освіти, української школи; поступове формування наукових позицій з огляду на передові досягнення світової та вітчизняної педагогічної науки й практики, неперервне вивчення цих надбань упродовж життя; посилення наукового інтересу та прагнення глибинного дослідження досягнень етнопедагогіки, народної культури.

Це зумовило низку *суперечностей* у його науково-педагогічній і освітньо-культурній діяльності між: бажанням реалізувати українську національну ідею в галузі освіти, виховання й науки та неможливістю творчості національного змісту в атмосфері терору й переслідувань; розумінням негативної ситуації в тогочасних

зкладах освіти, зміст, методи й засоби навчання у яких не виправдовували нових умов життя, і потребою в здійсненні продуктивних пошуків новітніх шляхів реалізації освітньо-виховних запитів, що зумовлювалися розвитком країни тощо.

Усупереч зазначеному, Г. Ващенко вперше у вітчизняному науковому просторі вибудував повновартісну, глибоку педагогічну концепцію духовно-морального виховання й освіти молоді, спрямовану на національне самоствердження, плекання гордої, сильної, мужньої нації. Смісложиттєвою науковою ідеєю педагога стало *творення національної української системи освіти та виховання*, її ключовим стрижнем є виховний ідеал людини, який базується на високій духовності й моральних чеснотах українського народу, що зумовлює відповідність концепції окресленим ідеологічним основам.

Учений запропонував широкому науковому загалові систему ідеалів, суголосну сформульованому ним гаслові «Служба Богові й Батьківщині», вона становить своєрідне методологічне підґрунтя його концепції. До таких ідеалів належать: ідеал держави – незалежна, національна, сучасна, громадянська, правова, соціально спрямована, демократична (з суспільною ідеологією, позбавлена елементів експлуатації, забезпечує інтереси кожного українця, поважає свободу й гідність особистості); ідеал українця – духовно аристократична особистість, яка на засадах національних почуттів, християнських моральних норм та цінностей ставить на чільне місце не власну вигоду й зовнішні ознаки гідності, а високі духовні якості, відповідальне та чесне служіння Богові й Батьківщині; ідеал освітньої системи – спрямований на реалізацію національно зумовленої наступності поколінь, збереження й розквіт науки, культури, мистецтва, виховання патріотів України з високими духовно-моральними якостями, всебічний розвиток дітей і молоді; зорієнтований на вивчення й упровадження світових і вітчизняних досягнень науки, культури, економіки, техніки, новітніх технологій; поєднує багатоманітність типів освітніх установ та варіативність освітніх програм; ідеал школи – громадсько-культурний центр і осередок творчості учнів та педагогів, що забезпечує зв'язок процесу навчання з виробництвом, поширює культуру серед населення, впроваджує нові форми соціального виховання, готує молодь до громадського життя й діяльності та до служіння Батьківщині; ідеал вихованця – відповідає загальнолюдському ідеалові, відбитому у світових релігіях і філософських системах, національним особливостям народу, палкий патріот з міцною волею, суцільним і стійким характером, з високорозвиненою ініціативою й творчими здібностями, повновартісна особистість; ідеал учителя (виховника) – творча особистість, що має власну свободу волі, високий рівень освіченості, культури, високодуховних і моральних якостей, не допускає насильства, поважає свободу й гідність вихованців, реалізує місію своєї професії – творення майбутнього українського народу.

Аналіз наукових праць Г. Ващенко «Виховання волі і характеру» (Ч. 1, Ч. 2), «Виховання любові до Батьківщини», «Загальні методи навчання», «Школа, як громадсько-культурний центр» та ін. дає підстави для висновку, що ціннісно-смісловими орієнтирами *концепції духовно-морального виховання* є: спрямування особистості до виховного ідеалу, який педагог вважав стрижнем національної

системи виховання; втілення у виховному ідеалі загальнолюдських та національних цінностей; орієнтація на християнські й народні педагогічні традиції, відповідні духовні та моральні цінності. Основою духовності у спадщині Г. Ващенко є ідеали християнства та релігійна свідомість, які черпають свою силу в глибинах народної культури й традиціях українського народу; моральність пов'язана з якостями особистості, що уособлюють свободу, гідність, добро, творчу активність, самовиховання, самотворчість, любов, милосердя, співчуття, сором, добропорядність, скромність, відповідальність, справедливість, готовність поступитися власними інтересами заради інших.

Метою духовно-морального виховання, як стверджував Г. Ващенко у працях «Бажані риси волі і характеру української молоді», «Виховання волі і характеру», «Виховний ідеал», «Мораль християнська і комуністична», «Моральне виховання молоді», є вироблення активної життєвої позиції української молоді, що полягає в служінні Богові й Батьківщині. Це передбачає спрямування психічних, духовних, моральних якостей до оволодіння кращими зразками виховного ідеалу, визначає зміст виховного й навчального процесу, його форми, організацію, відповідність *принципам виховання й навчання*, сформульованим педагогом у творі «Загальні методи навчання»: науковості; систематичності; виховного навчання; життєвості; активності; природовідповідності; індивідуалізації; наочності й конкретності. Виходячи з ідеї *єдності навчання й виховання в педагогіці*, ці принципи взаємозв'язані й підпорядковані *ідеї виховуючого навчання*, головною метою якої є формування активної, ініціативної, творчої особистості для суспільства.

Основним *засобом виховання*, на думку вченого, є освіта як знаряддя передавання учням знань, думок, почуттів, віковичного досвіду попередніх поколінь; у процесі здійснення виховуючої освіти необхідно враховувати як розвиток духовних сил, що повинен відбуватися в єдності з моральним розвитком вихованця, так і необхідність виховання «культури волі і почуттів» для спрямування сил людини до високої мети, але «одним із наймогутніших засобів до цього є знання» (праці «Загальні методи навчання», «Організаційні форми навчання», «Основні засади розумового виховання української молоді», «Основні проблеми педагогіки майбутнього»). У зазначеному контексті знання рідної мови Г. Ващенко вважав найголовнішим компонентом змісту освіти, послідовно відстоював *ідею, що саме рідна мова є основою розвитку нації, її самозбереження*, тому соборність держави, національна ідея невіддільні від плекання, збереження рідної мови.

Отже, у різноаспектній творчості професора Г. Ващенко наскрізно й постійно прослідковуємо домінування національної спрямованості освіти, яка в поєднанні з духовністю й мораллю стала основою концепції національного виховання української молоді. Українську школу педагог уважав тим провідним інститутом духовно-морального виховання особистості, який забезпечить найбільш прогресивні можливості її руху до духовності й моральної досконалості, зорієнтованості на український виховний ідеал, її готовності до служіння Богові й Батьківщині та усвідомлення цього як сенсу життя.

У *третьому розділі* – «**Технологічний компонент концепції духовно-морального виховання та освіти молоді у спадщині Г. Ващенка**» – висвітлено детермінанти організаційно-дидактичних поглядів Г. Ващенка на структуру та зміст освіти української молоді; схарактеризовано виховні засоби формування духовно-моральних якостей української молоді; розкрито освітньо-виховне спрямування педагогічних ідей у літературно-художній творчості Г. Ващенка.

У процесі зіставно-порівняльного й конструктивно-генетичного аналізу комплексу наукових праць Г. Ващенка з'ясовано, що в основі особистісно-гуманістичного характеру його теорії навчання й освіти перебувають принципи дитиноцентризму, гуманізму, педагогічно-доцільних суб'єкт-суб'єктних відносин між учителем і учнем; орієнтація на психологічні особливості розвитку дитини, загальнолюдські та національні цінності, врахування індивідуальних потреб і можливостей особистості, національної спрямованості освітнього простору («Учитель – центральна фігура навчально-виховного процесу», «Про дисципліну в школі», «Освіта в дореволюційній Росії: (коротка характеристика)», «Освіта і виховання молоді в ССРСР», «Роля освіти в ССРСР» та ін.).

Визначальну особливість національної системи освіти й виховання молоді Г. Ващенко вбачав у пріоритетності ролі людини (дитини) як наскрізного принципу освіти й навчання; педагог був переконаний, що це є необхідною умовою формування творчої, активної, ініціативної особистості, здатної свідомо дотримуватися гасла «Служба Богові й Батьківщині», виховання покоління, яке прагне до самовдосконалення та саморозвитку.

Г. Ващенко запропонував педагогічні ідеї стосовно змісту освіти й виховання. *Щодо системи освіти*: ідея розбудови української системи освіти на національній основі з урахуванням історико-культурних особливостей розвитку українського народу; ідея чіткої визначеності спрямованості змісту освіти, одержання цілісних знань задля утвердження національних ідеалів, розвитку української нації, надання системі освіти патріотичного характеру; ідея навчання, головна мета якого – забезпечити формування всебічно розвиненого, активного діяча для національного розвитку держави; ідея підготовки молоді до гідної і корисної діяльності в суспільстві. *Щодо забезпечення якості освітнього процесу*: ідея важливості гарантування «високого рівня наукової роботи в галузі теоретичної педагогіки»; ідея взаємозв'язку педагогічної і психологічної науки, що відображає цілісність і водночас особливість процесу одержання знань; ідея необхідності адаптації змісту освіти до індивідуальних нахилів і здібностей дітей; ідея зв'язку школи з життям; ідея використання гри в навчальному процесі, що створює умови для продуктивного пошуку, виконує навчальну функцію. *Щодо усвідомлення ролі вчителя в навчанні*: ідея необхідності озброєння педагогів-практиків «спеціальними заходами й методами» задля успішної професійної діяльності; ідея високої місії творчої особистості вчителя в побудові майбутнього суспільного ладу, у якому настане справедливість на землі.

У працях «Проект системи освіти в самостійній Україні», «Український ренесанс ХХ століття» Г. Ващенко запропонував таку *структуру системи освіти* в

Україні: 1) переддошкільне й дошкільне виховання, материнський догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (3-6 років); 2) початкова школа (від 6-14 років); 3) середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня медична школа (від 14-18 років); 4) висока школа: університет, педагогічний інститут, консерваторія, військова академія, високі технічні школи (від 18-23 років); 5) позашкільна освіта; 6) науково-дослідні установи: академія наук, академія педагогічних наук.

Завданнями системи української освіти, за Г. Ващенком, стали: підтримання курсу на українізацію школи; формування високодуховного образу людини, який народжується внаслідок засвоєння особистістю духовних і моральних цінностей, створених людством у процесі культурного розвитку, а також національного виховання та самовиховання.

Учений представив *власну модель «золотої середини»*, у якій дитиноцентризм спирається на суб'єктність дитини, її самостійність, з одного боку, та продумане, мудре керівництво вчителя – з іншого. *Модель школи*, на думку Г. Ващенка, мала такі завдання: виховувати підростаюче покоління в національному дусі; вибудовувати роботу за практичним підходом, коли принцип зв'язку навчання з життям вважався провідним під час засвоєння всіх предметів; розвивати логічне мислення, почуття, волю, спостереження, характер дитини (твори «Виховання волі і характеру», «Виховання любови до Батьківщини», «Історія однієї школи», «Основні засади розумового виховання української молоді», «Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема»). *Зміст освіти*, за Г. Ващенком, полягав у тому, що українська школа повинна виховувати гідних синів і дочок своєї Батьківщини, які володіють інтелектуальними якостями та засвоїли багатий суспільно-історичний досвід народу. Педагог визначив мету, поставив завдання й обрав алгоритми дій для здобуття знань; у праці «Загальні методи навчання» він виділив і обґрунтував *принципи навчання*: науковості, систематичності, принцип виховуючого навчання, принцип життєвості, активності, природовідповідності, принцип індивідуалізації, принцип наочності й конкретності. Г. Ващенко ототожнював методи наукової роботи та навчання: методи апріорні та апостеріорні; методи емпіричні та експериментальні; методи аналітичні та синтетичні; методи індуктивні, дедуктивні та методи аналогії; визначив дві основоположні тенденції в еволюції методів навчання: перша – конкретна спрямованість на посилення активності учня в процесі навчання; друга – усвідомлення необхідності наближення навчання до життя; ці тенденції зумовлюють пристосування змісту та методів навчальної роботи до особливостей дитячої природи. Отже, Г. Ващенко розробив авторську технологію навчання, яка враховує запропоновані ним принципи, методи, форми (різні види занять, навчальні екскурсії тощо) і засоби (обладнання, наочність, мистецтво тощо), що забезпечують досягнення поставленої мети.

У процесі дослідження теоретичної спадщини Г. Ващенка щодо *навчання молоді* виокремлено *характерні акценти означеної проблеми*: неодмінна національна визначеність змісту навчання й освіти; послідовне відображення ідеї нової національної школи в наукових працях ученого; визначення головної

умови для створення національної школи – українськомовного супроводу навчально-виховного процесу; провідною особою в навчанні й освіті особистості є національно спрямована, ґрунтовно озброєна знаннями основ психології і педагогіки постать учителя; зміст освіти відображає суспільно-історичний досвід нації і є генерувальним засобом упровадження національної ідеї в життя, формування наукового світогляду поколінь; обрані принципи, методи, засоби дидактики підпорядковані першочерговій меті навчання – вихованню інтелігентної, високоосвіченої, «суспільної особистості».

Системний аналіз низки праць свідчить, що провідною метою виховання української молоді, за Г. Ващенком, є служба Богові й Батьківщині, в основі реалізації цієї мети знаходиться ідея патріотичного й громадянського виховання, органічно пов'язана з релігійними традиціями. Релігійний характер виховання, на думку педагога, є тією потужною силою, яка сприятиме формуванню високих духовних і моральних якостей особистості. Учений акцентував увагу на українській традиції, яка базується на ідеї любові, відданості Батьківщині, характеризується смисложиттєвими національними й громадянськими цінностями: історична пам'ять, почуття національної гідності, свобода, честь, патріотизм та ін. У баченні Г. Ващенка патріотизм є підвалиною духовно-морального виховання молоді, моральною категорією, тісно пов'язаною з індивідуальними та громадянськими якостями особистості. Ціннісно-смісловим орієнтиром освітньої діяльності в спадщині Г. Ващенка є ідея виховання людини-патріота, культурної особистості з високим рівнем відповідальності за долю Батьківщини. Відповідно до визначеної життєвої мети української молоді педагогом поставлене завдання – формування волі й характеру, високої патріотичної свідомості, почуття відданості Батьківщині, готовності до виконання громадянського обов'язку із захисту інтересів Вітчизни й свого народу (праці «Виховання волі і характеру», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховний ідеал», «Героїзм», «Націоналізм, інтернаціоналізм і виховання любові до Батьківщини», «Процес виховання патріотизму», «Хвороби в галузі національної пам'яті» та ін.).

Мету патріотичного виховання Г. Ващенко уточнював через систему виховних завдань: формування ідеалістичного світогляду особистості; утвердження у свідомості людини важливості загальнолюдських цінностей; виховання поваги до національних цінностей, до культури та історичного минулого України; сприяння становленню патріотичної свідомості, вірності й любові до Батьківщини; готовності до захисту громадянських прав людини. Учений у патріотичному та громадянському вихованні виокремив історико-культурний, духовно-моральний, психолого-педагогічний компоненти (праці «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру» (Ч. 2)); до принципів виховання зараховує: пріоритет християнської віри як основи патріотизму й громадянськості; формування загальнолюдських цінностей; відродження національно-культурних традицій; самостійний вибір як визнання свободи волі особистості; зв'язок виховання з життям; індивідуальний підхід до виховання; єдність дій сім'ї, школи, церкви, громадськості; нероздільність виховання,

самовиховання й навчання; культуровідповідність; принципи власної ініціативи, творчої діяльності, природовідповідності.

Інструментом впливу на вихованця, за Г. Ващенком, є сукупність методів: особистий приклад; переконування; вплив через авторитет виховника; метод спонукання до добрих вчинків; метод заохочення активності; метод індивідуального підходу. Усі ці методи є достатньо деталізованими в працях ученого. Г. Ващенко, виходячи з науково обґрунтованих теоретичних і методичних рекомендацій, виокремив організаційно-педагогічні (свята, зустрічі, диспути, конференції, спортивні змагання, ігри тощо), культурно-освітні (викладання навчальних предметів, проведення екскурсій, відвідування музеїв, бібліотек, виставок, картинних галерей, організація зустрічей з письменниками та ін.) та матеріально-технічні (навчальні кабінети з відповідним унаочненням, музейні кімнати з експонатами, спортивні зали, спортивні знаряддя тощо) засоби, які сприяють патріотично-громадянському вихованню особистості. Основною *педагогічною закономірністю* патріотично-громадянського виховання особистості Г. Ващенко вважав його ступеневий, поетапний характер. Згідно з віковою градацією вчений виокремлює три етапи: перший етап – початковий – дошкільний вік; другий етап – перехідний, який починається з 6-7 років і продовжується до 15-16 років; третій етап – основний – починається з 17 років і триває до 23-25 років (праці «Виховання волі і характеру» (Ч. 1); «За здорову і свідому українську родину»). Доцільним у процесі виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку є використання відповідних вікових технологій виховання – спеціального набору форм, методів, способів, прийомів навчання та виховних засобів, які застосовуються в освітньому процесі на основі декларованих психолого-педагогічних установок, що призводить до досягнення прогнозованого освітнього результату. На третьому етапі молодь стоїть перед необхідністю свідомого вибору професії та напряму своєї діяльності; якщо впродовж життя в неї сформується риси характеру вольової, сильної людини, то вона внаслідок об'єднання релігійного й патріотичного мотивів готова буде до служби Богові й Батьківщині, – неодноразово підкреслював учений.

У процесі наукового дослідження систематизовано ідеї вісімнадцяти літературно-художніх творів письменника; герменевтичний аналіз свідчить, що наявна спадщина незначна за обсягом, але має різностороннє жанрове спрямування та сприяє більш глибокому розумінню наукової позиції Г. Ващенка. Літературно-художні твори педагога різножанрові: лірика, епос, драма, спогади та автобіографія; вони є цінним джерелом для відстеження формування його творчих зацікавлень, еволюції поглядів письменника на роль духовно-моральної особистості як творця свого життя. Виявлено, що особливу увагу вчений-письменник приділяв духовно-моральній, соціально-педагогічній та соціально-побутовій проблематиці; вважав представників простого народу носіями національної ідеї, реалізацію якої він убачав у духовному відродженні, духовно-моральному вдосконаленні кожної людини, розумів, що засобами художнього слова слід виховувати в дітей національну свідомість, доброту й порядність, високу християнську мораль, сприяти духовному зростанню

(«Сідхарта», «Німий», «Пісня в кайданах», «Узько, темно...», «Хвилі», «Сліпий», «До ґрунту», «Самотній», «Феєрія», «Сміх природи», «Кара», «Нагорода», «Мрії і дійсність» та ін.).

У художньо-публіцистичних і художніх творах привертають увагу висловлені Г. Ващенком *ідеї*: значущості прояву емпатії до людей з особливими потребами; виховання милосердного ставлення до убогих, калік, хворих; виховання й навчання підростаючого покоління рідною мовою, що є унікальним засобом розумового й духовно-морального розвитку особистості; визначення виняткової ролі вчителя як носія духовно-моральних цінностей та ідеалів у процесі формування особистості учня; створення школи на основі національної свідомості, національних традицій, духовності – складників феномену української культури; виховання особистості «у душі християнського гуманізму на українських національних засадах» та ін., які увиразнюють науково-педагогічні погляди.

У *четвертому розділі* – **«Упровадження концепції Г. Ващенка щодо духовно-морального виховання молоді в сучасній українській педагогічній науці та освітній практиці»** – проаналізовано погляди на духовно-моральне виховання Г. Ващенка та його сучасників; здійснено наукову оцінку творчої спадщини вченого; окреслено шляхи актуалізації концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді Г. Ващенка в сучасних умовах.

У процесі наукового пошуку, застосовуючи конструктивно-генетичний аналіз, з'ясовано, що педагогічні позиції Г. Ващенка і його сучасників – В. Дурдуківського, В. Зеньковського, А. Макаренка, Я. Мамонтова, О. Музиченка, Я. Чепіги та ін. – мають як спільні ознаки, так і відмінні; їх поєднувала потреба в духовно-моральному вихованні української молоді, усвідомлення необхідності розвитку освіти, формування творчого підходу до організації діяльності школи; також згуртував і чинник ризику через патріотичну спрямованість у роботі. Системно проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що Г. Ващенко працював поряд із педагогами-новаторами, однодумцями, які самовіддано дбали про становлення й розвиток української школи, докладали великих зусиль для підготовки національно свідомих учителів, здатних задовольнити потреби духовно-морального виховання нових поколінь, національні прагнення українського народу. Духовно-моральні цінності особистості вони вбачали тим фундаментом освітнього реформування, об'єктом якого може стати унікальна, неповторна, самодостатня особистість з її особливим внутрішнім світом, що неперервно збагачується на основі права дитини на свободу, визнання її гідності й честі служити високим ідеалам, Богові й Батьківщині. Доходимо висновку, що вчений, як і його сучасники, в освітній діяльності вбачав головну передумову активізації духовно-моральних ресурсів нації, актуалізації духовних традицій, нерозривно пов'язаних із релігійним та національно-патріотичним вихованням.

Ґрунтовне вивчення праць і матеріалів стосовно наукової оцінки спадщини Г. Ващенка в дискурсі сучасності уможливило виокремлення таких аспектів: з'ясування історико-педагогічного контексту діяльності Г. Ващенка (Н. Дічек,

І. Зайченко, А. Погрібний, О. Сухомлинська та ін.); характеристика освітньо-наукової діяльності вченого (А. Бойко, М. Стельмахович); виокремлення принципів, методів, форм навчання, запропонованих Г. Ващенком (А. Алексюк, О. Гук та ін.); аналіз національної системи виховання української молоді як елемента спадщини Г. Ващенка (О. Вишневський, О. Коваль та ін.); філософсько-освітні засади доробку педагога (В. Довбня, В. Огнев'юк та ін.); актуалізація творчості та освітньо-наукової діяльності Г. Ващенка через призму культурно-історичного та етнонаціонального напрямів (П. Кононенко, Т. Усатенко та ін.); аналітико-критична оцінка спадщини та біографічних даних Г. Ващенка (В. Моргун, Г. Хіллів, В. Яковенко та ін.). Дослідження педагогічних надбань Г. Ващенка та осмислення його наукової спадщини здійснювалося як вітчизняними вченими, так і зарубіжними. Проте зарубіжна історіографія персоналії Г. Ващенка на сьогодні не досить вивчена і знаходиться на початковому етапі свого розвитку.

У дослідженні доробку Г. Ващенка українськими вченими умовно виділено раннє «ващенкіанство» (1967–2000 рр.) і праці близьких до нашого часу років (2001–2021 рр.) існування незалежної України. Зроблено висновки: по-перше, зацікавлення вітчизняними вченими науково-педагогічною спадщиною Г. Ващенка після проголошення незалежності України неухильно зростає, що зумовлено розвитком педагогічної науки та реформуванням сфери освіти, відходом від ідеологем радянської доби щодо педагогів-емігрантів, потребою звернення до духовно-моральної концепції Г. Ващенка на тлі глибокої кризи духовності й моралі в сучасному суспільстві; по-друге, прослідковується розширення й поглиблення проблематики досліджень, що дає змогу об'єктивно, неупереджено провести науково-педагогічну оцінку діяльності та творчості педагога.

Сучасні українські вчені вважають методологію виховного ідеалу, проєкт системи національної освіти та виховання, розробку питань формування волі й характеру особистості, аспектів громадянського, патріотичного виховання молоді потужною духовно-моральною основою національної педагогіки; позитивно поціновано науковцями також те, що підґрунтям творчої спадщини вченого були ідеї України як вільної, самостійної держави, з визнанням свободи людини і її особистої та національної гідності.

Запропоновано шляхи використання концепції Г. Ващенка щодо духовно-морального виховання та освіти української молоді в сучасній українській науці та освітній практиці в умовах, коли новий підхід до виховання закріплений провідними законодавчими документами, які регламентують діяльність сфери освіти. Педагоги-практики, які докладають зусиль до покращення духовно-морального виховання дітей у сучасних умовах, зазначають, що для них науковий інтерес становлять провідні ідеї концепції духовно-морального виховання Г. Ващенка, що базуються на усвідомленні необхідності: відродження, збереження та розбудови української національної системи освіти як ключової ланки виховання високодуховних, морально свідомих громадян; включають у себе орієнтованість на український виховний ідеал як взірць

«свідомості своєї гідності або честі», принциповості, чесності, відповідальності; ставлення до дитини як до найвищої духовної цінності, яка має право на свободу діяльності, усебічний розвиток індивідуальних здібностей; вивчення рідної мови як основи формування національної ідентичності, визнання національної ментальності, прищеплення любові до рідної землі, свого краю як джерела духовності й національних цінностей.

Упровадження концепції духовно-морального виховання та освіти молоді Г. Ващенка в сучасних умовах досліджено та аргументовано за такими напрямками: *соціально-педагогічний* (заснування у Львові першого в Україні «Педагогічного товариства імені Г. Ващенка» (22 травня 1995 р.) та Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка (вересень 1995 р.); робота осередків Товариства імені Г. Ващенка в Українській академії друкарства м. Львова та Львівському педагогічному коледжі; заснування у 2008 р. та ефективне функціонування першої в Україні кімнати-музею Г. Ващенка в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка; вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах факультативних курсів з християнської етики, віри та релігієзнавства; проведення Всеукраїнського з'їзду педагогів з предметів духовно-морального спрямування в м. Києві (23–25 червня 2017 р.), метою якого стало здійснення аналізу стану духовно-морального виховання дітей, підлітків і молоді, розкриття проблем та окреслення перспектив викладання предметів духовно-морального виховання в Україні; робота студентських проблемно-пошукових груп тощо); *національно-патріотичний* (діяльність ліцею № 144 м. Києва, якому 24 вересня 2007 р. було присвоєно ім'я видатного українського педагога Григорія Ващенка; співпраця із молодіжними організаціями, що діють за кордоном (в наш час осередки Спільноти української молоді наявні в 10 країнах світу); викладання предметів духовно-морального спрямування для майбутніх учителів у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка; актуалізація ідей концепції духовно-морального виховання та освіти молоді в сучасній вищій школі); *організаційно-просвітницький* (спецкурс «Актуалізація педагогічних ідей Г. Ващенка в умовах розбудови національної системи освіти» впроваджено в навчальний процес семи закладів вищої освіти і науково-дослідних установ України. Здобувачі вищої освіти, учні, вчителі, керівники закладів освіти відзначили, що вивчення спадщини Г. Ващенка позитивно впливає на утвердження духовно-моральних цінностей, сприяє формуванню національної свідомості молодого покоління, вихованню високоморальної, духовно багатой особистості, що стане інтелектуальним еталоном громадянського суспільства).

ВИСНОВКИ

У дисертації обґрунтовано новий підхід до розв'язання актуальної проблеми, що полягає в науковій систематизації творчої спадщини Г. Ващенка, з'ясуванні її специфіки, репрезентації структури концепції духовно-морального виховання й освіти української молоді та окресленні шляхів її застосування в сучасному освітньому просторі. Одержані в процесі дослідження результати

засвідчили досягнення мети, реалізацію поставлених завдань, що дало підстави для таких висновків:

1. Проаналізовано ступінь наукової розробки й визначено основні напрями вивчення проблеми: філософсько-методологічний – фундаментальні дослідження з методології історико-педагогічної науки та філософії освіти; архівно-інтеграційний – документи та матеріали, що знаходяться у фондах державних архівних установ, а також відомчих та приватних архівах; історико-нарративний – результати опрацювання вченими історичних джерел становлення й розвитку національної освіти й виховання кінця XIX – початку XX століття; науково-персоналістичний – вивчення проблематики аналізу, методології та висвітлення дослідження педагогічної персоналії; історико-педагогічний – напрацювання з історії педагогіки, що містять інформаційний оглядовий матеріал стосовно персоналії; загальнодидактичний – праці з дидактики, виконані педагогами та педологами кінця XIX – першої третини XX століття, які мали вплив на творчість Г. Ващенка; духовно-концептуальний – сучасні історико-педагогічні студіювання з питань духовно-морального виховання дітей та молоді; аксіологічно-узагальнювальний – вітчизняні науково-педагогічні джерела щодо внеску Г. Ващенка в розвиток педагогічної науки, аналізу його поглядів на виховання та освіту учнівської молоді в Україні; автентично-персоніфікований – друкована спадщина Г. Ващенка, до якої належать наукові та науково-методичні статті, літературні твори, підручники для вищих навчальних закладів, спогади.

2. Схарактеризовано поняттєво-термінологічний інструментарій дослідження. Духовно-моральне виховання трактовано як цілеспрямований та чітко організований виховний процес, що забезпечує всебічний розвиток особистості на засадах загальнолюдських і національних цінностей; увиразнюється такими категоріями, як «духовність», «культура», «мораль», «духовність і мораль» та ін. Запропоновано авторську дефініцію поняття «педагогічна спадщина Г. Ващенка» – сукупність послідовно відображених у творчості й діяльності науково-педагогічних та освітньо-культурних поглядів ученого на освіту й виховання української молоді, що містить ідеї духовно-морального спрямування, де виконання громадського обов'язку «суцільною, повновартісною» особистістю перед суспільством усвідомлюється як її ключовий моральний внутрішній потяг. Поняттєвий конструкт «концепція духовно-морального виховання та освіти молоді» визначено як цілісну систему поглядів і методичних рекомендацій щодо виховання «суцільної особистості», яке полягає в тому, щоб сприяти людині розкривати й розвивати властиві лише їй творчі здібності без насильства над її природою, органічно, а не механічно, в умовах гуманоцентричної, особистісно зорієнтованої, демократично організованої системи освіти. Розроблено концептуальні основи авторської моделі дослідження, що уможливило репрезентацію сутності духовно-морального виховання української молоді як провідного способу осмислення сенсу буття представниками цієї групи соціуму та засобу передавання досвіду формування кращих рис і якостей українця, що відповідає споконвічним національним ідеалам і традиціям, від покоління до покоління.

3. Виявлено як витoki духовно-моральної концепції виховання та освіти української молоді Г. Ващенко основні *соціально-педагогічні передумови* (негативне ставлення до русифікаторської політики царського уряду щодо розвитку української мови, культури, освіти; пожвавлення національно-визвольного руху в Україні в другій половині XIX століття, який сприяв виникненню громадських об'єднань «Просвіта» – важливої ланки консолідації нації та діяльності «Громад»; функціонування земств – органу місцевого самоврядування, важливого інструменту впливу представників національно-визвольного руху на покращення роботи народних шкіл; поява національно спрямованої преси в другій половині XIX ст.; виникнення проукраїнських політичних партій; революційні події початку XX ст. як ознака піднесення національно-визвольного руху в Україні; незадовільний стан освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століття і Лютневі події 1917 року) та *національно-культурні чинники* (родинне виховання; культурно-освітні національні традиції, звичаї; студентське оточення; викладацький корпус семінарії, академії; соціальне оточення) формування духовно-моральних основ його світогляду.

4. Розроблено періодизацію науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності Г. Ващенко на основі авторських критеріїв (історичні та соціально-політичні обставини розвитку України (кінець XIX–XX ст.); динаміка процесів національно-культурного й визвольного руху, учасниками якого були передовсім представники української інтелігенції; специфіка функціонування й розвитку національної системи освіти й педагогічної науки в умовах російського царизму, національно-визвольних змагань, радянського тоталітарного режиму; опосередкування професійно-особистісного розвитку педагога характером суспільно значущої діяльності; зародження й поетапне вдосконалення науково-педагогічного доробку педагога-практика і вченого): I період – освітньо-виховний (1878–1903 рр.); II період – професійно-діяльнісний (1903–1917 рр.); III період – експериментально-новаторський (1917–1934 рр.); IV період – науково-дослідницький (1934–1943 рр.); V період – методолого-аналітичний (1943–1967 рр.). У процесі вивчення життя, науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності персоналії було обрано як часовий відрізок роки життя Г. Ващенко (1878–1967) з поділом на етапи та визначенням змісту кожного відповідно до напрямів діяльності педагога.

5. Виокремлено *закономірності* (залежність мети, спрямованості та змісту творчості Г. Ващенко від потужного національно-визвольного руху за утвердження незалежної держави, розбудови національної системи освіти, української школи; поступове формування наукових позицій з огляду на передові досягнення світової та вітчизняної педагогічної науки й практики, неперервне вивчення цих надбань упродовж життя; посилення наукового інтересу та розвиток прагнення глибокого дослідження досягнень етнопедagogіки, народної культури й творчості); *суперечності* між: бажанням реалізувати українську національну ідею в галузі освіти, виховання й науки та неможливістю творчості національного змісту в атмосфері терору й переслідувань; розумінням негативної ситуації в тогочасних закладах освіти, зміст, методи й засоби навчання у яких не

виправдовували нових умов життя, і потребою в продуктивних пошуках шляхів реалізації тих запитів, що їх ставив розвиток країни та ін.; *тенденції*: позитивні універсальні загальноосвітні (зародження й розвиток революційного руху за навчання в школах рідною українською мовою; суспільне незадоволення формалізмом у навчанні й вихованні, що призводило до низької якості освіти; прагнення передової інтелігенції до реформування системи освіти в Україні і його початок – зародження нових типів шкіл; українізація та розвиток мережі учительських курсів, створення системи навчальних закладів із підготовки вчителів для сільських і міських шкіл); негативні універсальні загальноосвітні (постійні заборони царського уряду щодо навчання українською мовою та закриття шкіл; радянська політизація в освіті й культурі та ін.); творчо-діяльнісні особистісні (I період – засвоєння базових християнсько-ціннісних та моральних норм у процесі сімейного виховання; зосередження на ціннісних пріоритетах виховання (утвердження у свідомості педагога національної ідеї як світоглядної, поглиблення системи знань з богослов'я); перші спроби педагогічної практики; опанування громадської та літературної діяльності як форми педагогічної творчості; II період – поглиблення педагогічного аспекту в літературно-художній творчості; активний пошук власного педагогічного стилю і захоплення педологією та психологією; актуалізація потреби вивчення світової педагогічної літератури; теоретичне узагальнення й розширення набутого практичного педагогічного досвіду; III період – залучення в державотворчі процеси та формування педагогічно-адміністративного потенціалу; становлення громадсько-просвітницької діяльності; активізація журналістської роботи й накопичення управлінського досвіду у процесі практичної педагогічної діяльності; виокремлення методичного напрямку науково-педагогічної творчості; актуалізація питань підготовки майбутнього вчителя в структурі науково-педагогічної творчості; IV період – розвиток організаційно-педагогічних аспектів підготовки наукових кадрів; поглиблення експериментального складника науково-педагогічної творчості; інтенсифікація духовно-морального потенціалу особистості та професійно-особистісне самоствердження; V період – активізація наукової та викладацької діяльності; розширення громадсько-просвітницької активності; системне узагальнення накопиченого багаторічного науково-педагогічного досвіду) науково-педагогічної та освітньо-культурної творчості Г. Ващенка.

6. Розкрито структуру методологічного й теоретичного концептів концепції духовно-морального виховання особистості Г. Ващенка. До *методологічного концепту* включено: систему ідеалів, що відповідає гаслові «Служба Богові й Батьківщині» (ідеал держави, ідеал українця, ідеал освітньої системи, ідеал школи, ідеал вихованця, ідеал учителя (виховника)); до *теоретичного концепту* – систему цінностей, принципів, категорій і понять духовно-морального виховання й освіти (цінності: загальнохристиянські – любов до Бога і до свого ближнього, віра, надія, гуманізм, добро, справедливість, визнання права гідності іншої людини; національні – народна культура і традиції, працелюбність, патріотизм, самоідентифікація себе як українця, історична пам'ять, національна єдність, національна свідомість та ін., принципи: єдності наукової діяльності, навчання й

виховання в педагогіці; духовно-моральної направленості процесу виховання; відданості виховному ідеалу; служіння Богові й суспільству; народності; демократичності; природовідповідності; доступності та індивідуалізації; культуровідповідності; абсолютної цінності особистості вихованця; єдності навчання й виховання (виховуючого навчання); категорії та поняття характеризують духовно-моральне виховання як цілеспрямований та чітко організований виховний процес, який всіляко сприяє духовно-моральному становленню особистості, – «*духовність*» («дух», «душа», «ідеальний світ», «божественне начало», «свобода», «краса Абсолютного», «велич духу»); «*культура*» («духовна культура», «народна культура», «народна творчість», «ідеали», «цінності», «традиційний ідеал», «духовний аристократизм українців», «нація», «народ»); «*мораль*» («віра», «християнська любов», «християнська духовність», «моральність», «добро», «гідність», «совість», «моральне почуття»); «*духовність і мораль*» («свобода волі», «особиста гідність», «національна гідність», «виховний ідеал українців», «виховник», «вихованець», «світогляд», «гуманізм», «демократичність»)).

7. Систематизовано сукупність ідей технологічного компонента концепції духовно-морального виховання та освіти молоді у спадщині Г. Ващенка: *щодо системи освіти* – ідея її розбудови на національній основі з урахуванням історико-культурних особливостей розвитку українського народу; ідея використання набутого досвіду проведення курсів перепідготовки дорослого населення, підвищення кваліфікації, організація вечірньої та заочної форм навчання; ідея спрямованості змісту освіти, одержаних цілісних знань на утвердження національних ідеалів, української національної самосвідомості, надання системі освіти національного характеру; ідея навчання, головна мета якого – забезпечити формування всебічно розвиненого, активного діяча для національного розвою держави; ідея підготовки молоді до гідної і корисної діяльності в суспільстві; *щодо забезпечення якості освітнього процесу* – ідея «високого рівня наукової роботи в галузі теоретичної педагогіки»; ідея взаємозв'язку педагогічної і психологічної науки, що відображає цілісність та особливість процесу одержання знань; ідея необхідності адаптації змісту освіти відповідно до індивідуальних нахилів і здібностей дітей; *щодо усвідомлення ролі вчителя в навчанні*: ідея учителя як носія літературної мови, прикладу для учнів; ідея високої місії творчої особистості вчителя в побудові майбутнього суспільного ладу; ідея необхідності озброєння педагогів-практиків «спеціальними заходами і методами», а також засобами: *організаційно-педагогічними* (свята, зустрічі, диспути, конференції, спортивні змагання, ігри тощо), *культурно-освітніми* (викладання навчальних предметів, проведення екскурсій, відвідування музеїв, бібліотек, виставок, картинних галерей, організація зустрічей з письменниками та ін.) та *матеріально-технічними* (навчальні кабінети з відповідним унаочненням, музейні кімнати з експонатами, спортивні зали, спортивні знаряддя тощо).

8. Здійснено наукову оцінку спадщини Г. Ващенка в дослідженнях сучасних учених; у процесі систематизації виокремлено аспекти зацікавлень його творчістю: історико-педагогічні розвідки (Н. Дічек, І. Зайченко, А. Погрібний,

О. Сухомлинська та ін.); освітньо-наукова діяльність ученого (А. Бойко, М. Стельмахович); сутність дидактичних принципів, методів і форм навчання (А. Алексюк, О. Гук та ін.); вивчення національної системи виховання української молоді (О. Вишневський, О. Коваль та ін.); дослідження філософів освіти (В. Довбня; В. Огнев'юк та ін.); культурно-історичні, етнонаціональні праці (П. Кононенко, Т. Усатенко та ін.); аналітико-критичні позиції (В. Моргун, Г. Хіллів, В. Яковенко та ін.). Окреслено шляхи актуалізації концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді Г. Ващенка в сучасній українській науці та освітній практиці (соціально-педагогічний – активізація діяльності наукових педагогічних товариств його імені, розвиток музейної справи; національно-патріотичний – підтримка загальноосвітніх закладів із відповідною системою виховання, створення громадських об'єднань української молоді; організаційно-просвітницький – популяризація поглядів педагога серед українських учителів, студентства, представників гуманітарної науки тощо).

Викладені в дисертації теоретичні узагальнення й висновки уможливили досягнення мети роботи, утім це не забезпечує повного вивчення всіх аспектів проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок можуть стати: компаративний аналіз ідей Г. Ващенка, вітчизняних і зарубіжних педагогів другої половини XIX – першої половини XX ст., висвітлення поглядів ученого на підготовку вчителя, дослідження досвіду науково-педагогічної діяльності в еміграції (1943–1967 рр.) тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Монографія і навчально-методичні посібники

1. Петренко Л. М. Актуалізація педагогічних ідей Г. Ващенка в умовах розбудови національної системи освіти : навч.-метод. посіб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. 100 с.

2. Петренко Л. М. Г. Г. Ващенко: життєвий шлях та досвід науково-педагогічної діяльності : навч.-метод. посіб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. 72 с.

3. Петренко Л. М. Григорій Ващенко : духовно-моральне виховання та освіта молоді. Полтава : ПНПУ, 2020. 410 с.

Наукові статті у фахових (у т. ч. наукометричних) виданнях України

4. Петренко Л. М. Науково-педагогічна діяльність вченого Г. Ващенка в умовах історичних особливостей епохи. *Педагогічні науки*. 2015. Вип. 65. С. 156–164.

5. Петренко Л. М. Формування ідеалу як мети виховання української молоді у спадщині Г. Ващенка. *Педагогічні науки*. 2015. Вип. 64. С. 128–135.

6. Петренко Л. М. Г. Ващенко – видатний український педагог-патріот XX ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. Слов'янськ : СДПУ, 2016. Вип. 2 (76). С. 111–119.

7. Петренко Л. М. Григорій Ващенко про місце і роль гри у навчанні й вихованні дітей. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 3 (300), ч. I. С. 313–320.
8. Петренко Л. М. Загартування волі і характеру у педагогічних працях Г. Ващенка. *Педагогічні науки*. 2016. Вип. 66/67. С. 195–203.
9. Петренко Л. М. Педагогічна діяльність Г. Ващенка у контексті науково-теоретичного та практичного розвитку педології в Україні ХХ ст. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. Слов'янськ : СДПУ, 2016. Вип. LXXV. С. 116–126.
10. Петренко Л. М. Педагогічні погляди Г. Ващенка на творчу особистість вчителя. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 20, ч. 1. С. 127–133.
11. Петренко Л. М. Формування системи неперервної освіти у творчій спадщині Г. Ващенка. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. Слов'янськ : СДПУ, 2016. Вип. 3 (77). С. 99–106.
12. Петренко Л. М. Внесок Г. Ващенка у розбудову системи національної освіти і виховання. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон. 2017. Вип. LXXIX, т. 3. С. 29–34.
13. Петренко Л. М. Вплив соціально-економічних чинників на формування світоглядної позиції Г. Ващенка. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2017. Вип. LXXV. С. 63–68.
14. Петренко Л. М. Головні напрями науково-педагогічної діяльності Г. Ващенка. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2017. Вип. LXXVIII, т. 1. С. 34–39.
15. Петренко Л. М. Григорій Ващенко про роль фізичного виховання у становленні молодого покоління. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2017. Вип. LXXX, т. 2. С. 37–43.
16. Петренко Л. М. Інтеграція ідей представників зарубіжної педагогіки у творчій спадщині Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 70. С. 86–92.
17. Петренко Л. М. Національно-соціальна спрямованість у поглядах Г. Ващенка щодо формування змісту освіти в Україні на початку ХХ століття. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2017. Вип. LXXVII, т. 1. С. 47–51.
18. Петренко Л. М. Організаційно-педагогічні передумови появи й формування духовно-моральної спадщини Г. Ващенка. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 68. С. 148–156.
19. Петренко Л. М. Педагогічні ідеї Г. Ващенка щодо змісту виховання молоді у світлі національно-соціальних проблем. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2017. Вип. LXXVI, т. 1. С. 63–67.
20. Петренко Л. М. Духовно-моральне виховання особистості у контексті творчості Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. 2018. Вип. 72. С. 95–102.
21. Петренко Л. М. Порівняльний аналіз провідних поглядів Г. Ващенка та А. Макаренка на виховання особистості. *Педагогічні науки*. 2018. Вип. 71. С. 165–172.

22. Петренко Л. М. Творчість Григорія Ващенка періоду еміграції – проблематика і головні ознаки. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. Вип. LXXXII, т. 1. С. 27–32.

23. Петренко Л. М. Характеристика педагогічних ідей у літературній творчості Г. Ващенка. *Витоки педагогічної майстерності*. 2018. Вип. 21. С. 172–178.

24. Петренко Л. М. Актуальні проблеми релігійного виховання особистості у педагогічній спадщині Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 73. С. 129–135.

25. Петренко Л. М. Актуальні питання української національної системи виховання у науково-педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2019. Вип. LXXXVI. С. 54–59.

26. Петренко Л. М. Багатофакторність духовно-моральної спадщини Г. Ващенка і відображення її у концепціях, парадигмах і технологіях. *Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2019. Вип. LXXXVII. С. 33–39.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

27. Petrenko L. M. The fundamentals of the new ukrainian educational system in Gr. Vashchenko's pedagogic heritage. *Cambridge Journal of Education and Science*. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. № 1 (15)). Vol. II. P. 534–541.

28. Petrenko L. M. Transformation of the pedagogical ideas of American scientist J. Dewey in the historical and pedagogical heritage of G. Vaschenko. *Nauka i Studia*. Przemysł, 2017. № 14(175). P. 19–29.

29. Petrenko L. M. G. Vashchenko about the significance of Maria Montessori's humanistic pedagogy. *Nauka i Studia*. 2018. № 5(185). P. 23–33.

30. Petrenko L. M. G. Ways to use G. Vashchenko's pedagogical ideas in the context of realizing the requirements of the new ukrainian school. *Nauka i Studia*. 2020. № 9 (211). P. 56–67.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

31. Петренко Л. М. Зміст національного виховання у педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Дидаскал* : часопис кафедри педагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. Вип. 15: матеріали наук. круглого столу «Творчість Григорія Ващенка – стяг державотворчої педагогічної думки», 4 листоп. 2014 р. С. 31–34.

32. Петренко Л. М. Педагогічна спадщина Г. Ващенка в сучасних умовах. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / Полтав. нац. пед. ін-т імені В. Г. Короленка. Полтава : Астроя, 2015. С. 235–237.

33. Петренко Л. М. Виховання волі і характеру української молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 1 жовт. 2016 р. Дніпропетровськ : Інновація, 2016. С. 26–28.

34. Петренко Л. М. Г. Ващенко : життя віддане національній ідеї. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава : Астроя, 2016. С. 258–260.

35. Петренко Л. М. Мова – важливий чинник виховання національної свідомості української молоді за спадщиною Г. Ващенко. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи* : зб. матеріалів І-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 жовт. 2016 р. Баку ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 185–187.

36. Петренко Л. М. Науково-педагогічна діяльність Г. Ващенко. *Розвиток наукової та інноваційної діяльності в освіті: здобутки, проблеми, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 13–14 жовт. 2016 р. Умань : Жовтий О. О., 2016. С. 113–115.

37. Петренко Л. М. Проблема національно-патріотичного виховання особистості у педагогічній парадигмі Г. Ващенко. *Сучасні тенденції розвитку дизайну та декоративно-прикладної творчості у процесі реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді в рамках обласного молодіжного проекту «Полтавщина-Великодня»* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 28 квіт., 2 трав. 2016 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. С. 110–114.

38. Петренко Л. М. Вплив педагогів-співвітчизників на формування педагогічного світогляду Григорія Ващенко. *Людина, природа, техніка у XXI столітті* : VI Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 листоп. 2016 р. Полтава : О. І. Кека, 2016. С. 65–68.

39. Петренко Л. М. Погляди Г. Ващенко на розвиток неперервної освіти. *Освіта дорослих – регіональний розвиток: досвід, виклики, стратегії* : зб. матеріалів Форуму до Міжнародних днів освіти дорослих у Запорізькій області, 6 жовт. 2016 р. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 115–117.

40. Петренко Л. М. Принципи і методи навчання важливий чинник розвитку освіти за спадщиною Г. Ващенко. *Дидаскал* : часопис кафедри педагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. Вип. 17 : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. із міжнародною участю «Інноваційність в освіті : пошуки і перспективи розвитку», 22–23 листоп. 2016 р. С. 151 – 153.

41. Петренко Л. М. Вплив соціального середовища як педагогічного чинника на виховну концепцію видатних педагогів Г. Г. Ващенко та А. С. Макаренка. *Макаренкознавчий вимір актуальних питань соціальної адаптації особистості* : матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 берез. 2017 р. Полтава, 2017. С. 44–46.

42. Петренко Л. М. Роль української родини в системі національного виховання за спадщиною Григорія Ващенко. *Людина, Природа, Техніка у XXI столітті* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 листоп. 2017 р. Полтава : О. І. Кека, 2017. С. 36–38.

43. Петренко Л. М. Теоретико-методичні засади розвитку естетичного виховання української молоді у творчій спадщині Г. Ващенка. *Проблеми та перспективи сучасної технологічної, професійної освіти, культури та дизайну* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 15 трав. 2017 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 110–114.

44. Петренко Л. М. Тіловиховання та його вплив на формування морально-вольових якостей особистості за спадщиною Г. Ващенка. *Актуальні проблеми розвитку сучасної науки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 18 трав. 2017 р. Полтава : Шевченко Р. В., 2017. С. 46–48.

45. Петренко Л. М. Актуальність дослідження педагогічної спадщини Г. Ващенка на сучасному етапі розвитку педагогічної думки. *Розвиток сучасної освіти і науки : результати, проблеми, перспективи* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 30 листоп. 2018 р. Конін ; Ужгород ; Херсон ; Кривий Ріг : Посвіт, 2018. С. 184–186.

46. Петренко Л. М. Концепція української національної школи і система освіти у педагогічній спадщині Григорія Ващенка. *Григорій Ващенко як один з фундаторів української національної школи й освіти* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 140-річчю з дня народження педагога, 18–19 трав. 2018 р. Умань : Візаві, 2018. С. 72–75.

47. Петренко Л. М. Педагогічні погляди Г. Ващенка і А. Макаренка – відбиття історичних реалій України першої половини ХХ століття. *Макаренкознавчий вимір актуальних питань соціальної адаптації особистості* : матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 берез. 2018 р. Полтава, 2018. С. 125–127.

48. Петренко Л. М. Погляди Г. Ващенка на духовно-моральне виховання української молоді. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 15 червня 2018 р. Конін : Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2018. С. 217–219.

49. Петренко Л. М. Постаць Г. Ващенка в освітньо-культурному просторі як послідовника педагогічних ідей К. Ушинського. *Другі Ушинські читання. Українська освіта і культура в історичному розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства* : матеріали наук.-практ. конф., 29–30 трав. 2018 р. Чернігів, 2018. С. 29–31.

50. Петренко Л. М. Проблема формування професійної готовності педагога до інноваційної діяльності у науково-педагогічній спадщині Г. Ващенка. *XXIV Каршинські читання. Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 трав. 2018 р. Полтава : Астроя, 2018. С. 251–253.

51. Петренко Л. М. Проект системи освіти в Україні (за спадщиною Г. Ващенка). *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка*. Полтава : Астроя, 2018. С. 222–224.

52. Петренко Л. М. Г. Ващенко про розвиток шкільництва в Україні. Треті Ушинські читання. *Освіта і культура в Україні та діаспорі в історичному*

розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Чернігів, 2019. С. 29–31.

53. Петренко Л. М. Внесок Г. Ващенка у розвиток педагогічної думки України на зламі століть. *IV Ушинські читання : Освіта і культура в Україні та діаспорі в історичному розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства*. Чернігів, 2020. С. 12–17.

54. Петренко Л. М. Вплив видатного педагога П. Лесгафта на формування професійного становлення Г. Ващенка. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка*. Полтава : Астроя, 2020. С. 216–218.

55. Петренко Л. М. Григорій Ващенко й Український Вільний Університет (м. Мюнхен). *Дидаскал* : часопис кафедри педагогіки ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. Вип. 20: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Забезпечення якості вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи», 12–13 листоп. 2019 р. С. 238–241.

56. Петренко Л. М. Педагогічна діяльність Г. Ващенка та його роль у розвитку педології у ХХ ст. *Інноваційний розвиток вищої освіти : глобальний, європейський та національний виміри змін* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 квіт. 2020 р. Суми, 2020. Т. 2. С. 125–127.

АНОТАЦІЇ

Петренко Л. М. Духовно-моральне виховання та освіта української молоді у спадщині Григорія Ващенка. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2021.

У дисертації досліджено й науково систематизовано творчу спадщину Г. Ващенка, з'ясовано її специфіку, структуру концепції духовно-морального виховання й освіти української молоді з погляду сучасних методологічних позицій, персоналістично-біографічного, феноменологічного, герменевтичного, синергетичного, парадигмального, аксіологічного, системно-хронологічного підходів; схарактеризовано поняттєво-термінологічний інструментарій та концептуальні засади авторської моделі дослідження. Ураховуючи авторські критерії, розроблено й науково аргументовано періодизацію науково-педагогічної та освітньо-культурної діяльності вченого: I період – освітньо-виховний – (1878–1903 рр.); II період – професійно-діяльнісний (1903–1917 рр.); III період – експериментально-новаторський (1917–1934 рр.); IV період – науково-дослідницький (1934–1943 рр.); V період – методолого-аналітичний (1943–1967 рр.); виокремлено закономірності, суперечності, тенденції (універсальні загальноосвітні та творчо-діяльнісні особистісні) науково-педагогічної та освітньо-культурної творчості Г. Ващенка; систематизовано сукупність ідей і засобів технологічного складника концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді у спадщині Г. Ващенка; здійснено наукову оцінку доробку Г. Ващенка в дослідженнях сучасних учених;

окреслено шляхи актуалізації його концепції духовно-морального виховання та освіти української молоді в сучасній українській науці та освітній практиці.

Ключові слова: спадщина Г. Ващенко, українська молодь, освіта, духовно-моральне виховання, виховний ідеал, концепція, національні цінності, принципи навчання й виховання.

Петренко Л. Н. Духовно-нравственное воспитание и образование украинской молодежи в наследии Григория Ващенко. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко. – Полтава, 2021.

В диссертации исследовано и научно систематизировано творческое наследие Г. Ващенко, выяснена его специфика, структура концепции духовно-нравственного воспитания и образования украинской молодежи с точки зрения современных методологических позиций, персоналистическо-биографического, феноменологического, герменевтического, синергетического, парадигмального, аксиологического, системно-хронологического подходов. Учитывая авторские критерии, разработана и научно аргументирована периодизация научно-педагогической и образовательно-культурной деятельности ученого: I период – образовательно-воспитательный – (1878–1903 гг.); II период – профессионально-деятельностный (1903–1917 гг.); III период – экспериментально-новаторский (1917–1934 гг.); IV период – научно-исследовательский (1934–1943 гг.); V период – методолого-аналитический (1943–1967 гг.); выделены ведущие универсальные общеобразовательные и творческие деятельностные личностные тенденции, закономерности, противоречия педагогического творчества персоналии; раскрыта структура концепции духовно-нравственного воспитания личности Г. Ващенко; систематизирована совокупность идей и средств технологической составляющей концепции духовно-нравственного воспитания и образования украинской молодежи в наследии Г. Ващенко; осуществлена научная оценка наследия Г. Ващенко в исследованиях современных ученых; намечены направления актуализации его концепции духовно-нравственного воспитания и образования украинской молодежи Г. Ващенко в современной украинской науке и образовательной практике.

Ключевые слова: наследие Г. Ващенко, украинская молодежь, образование, духовно-нравственное воспитание, воспитательный идеал, концепция, национальные ценности, принципы обучения и воспитания.

Petrenko L.M. Spiritual and moral upbringing and education of youth in Gryhoriy Vashchenko's legacy. – Manuscript copyright.

The dissertation for obtaining of the Degree of Doctor of Pedagogical Sciences in accordance with the specialty 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogy. – Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University. – Poltava, 2021.

The dissertation researches and scientifically systematizes Gr. Vashchenko's creative legacy, clarifies its specific features as well as the structure of the concept of spiritual and moral upbringing and education of Ukrainian youth in terms of contemporary methodological standpoint, personalist and biographical, phenomenological, hermeneutic, synergetic, paradigmatic, axiological, systematic and chronologic approaches; in the course of research a complex of interrelated methods has been employed: *general scientific*: analyses, synthesis, deduction, induction, classification, comparison; *specific scientific*: retrospective; chronologic; comparative; content analysis method; modeling; personalist and biographical; search and bibliographic; constructive genetic; prognostic; scientific research principles of objectivity; comprehensiveness; historicism and logics; multifactoriality and system. Organizational and pedagogical, socio-pedagogical preconditions as well as national and cultural factors related to the formation of Gr. Vashchenko's spiritual and moral outlook have been revealed. Based on the author's criteria, the periodization of scientific and pedagogical, educational and cultural activities of the scientist has been elaborated and scientifically substantiated: period I – educational (1878–1903); period II – professional-functional (1903–1917); period III – experimental-innovative (1917–1934); period IV – scientific-empirical (1934–1943); period V – methodological and analytical (1943–1967); the regularities have been singled out (the dependence of the purpose, focus and contents of his creative activities on the massive national liberation movement for the establishment of an independent state, development of the national education system, Ukrainian school; gradual formation of his scientific viewpoint with regards to the advanced achievements of world and domestic pedagogical science and practice, continuous lifetime study of these attainments; strengthening the scientific interest and developing pursuit of in-depth research into achievements of ethno pedagogy, folk culture and creativity); contradictions (between the intention to implement the Ukrainian national idea in the field of education, upbringing and science and impossibility of national content creation in the atmosphere of terror and persecution; between the reconsideration of his attitude towards state policy in the field of education and upbringing, which caused readjusting to the totalitarian regime of Soviet power, as well as failure to implement the cherished concepts of «creative school», «school as a public and cultural center», etc.); tendencies (universal general pedagogical and creative-operational personal) behind Gr. Vashchenko's scientific pedagogical and educational-cultural creativity; the structure of Gr. Vashchenko's concept of spiritual and moral upbringing of personality has been disclosed, its methodological foundation being the system of ideals that aligns with the motto «Service to God and to the Motherland» (the ideal of a state, the ideal of a Ukrainian, the ideal of the education system, the ideal of school, the ideal of the student, the ideal of the teacher (mentor)); its theoretical foundation being the totality of systems involving values, principles, categories and concepts of spiritual and moral upbringing and education (values: common Christian; national; principles – unity of scientific activity, teaching and upbringing in pedagogy; spiritual and moral orientation of the upbringing process; commitment to the educational ideal; service to God and the community; national character; democracy; education according to nature;

accessibility and individualization; cultural conformity; the absolute value of the student personality; unity of education and upbringing (moral training while learning); categories and concepts – «spirituality»; «culture»; «morality»; «spirituality and morality»); its technological foundation being the organizational and methodological support of the educational process due to determining the structure of the education system, elaborating a model of a creative school, clarifying the basic parameters of the content of education with the aim of acquiring integral knowledge by the personality, choice of education and upbringing methods, organizational and pedagogical, cultural and educational, material and technical means and recommendations as to their implementation in accordance with ages and stages of children and youth development; the ways of actualization of Gr. Vashchenko's concept of spiritual and moral upbringing and education of Ukrainian youth in the contemporary Ukrainian science and educational practice have been outlined (socio-pedagogical – dissemination of scientific pedagogical societies named after him, development of museum work; national-patriotic – support and dissemination of secondary educational establishments with the corresponding system of education as well as public organizations of Ukrainian youth; organizational and educational – popularization of the pedagogue's views among Ukrainian teachers, students, representatives of Humanities, etc.).

Key words: Gr. Vashchenko's legacy, Ukrainian youth, education, spiritual and moral upbringing, educational ideal, concept, national values, principles of education and upbringing.

Підписано до друку 09.04.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 9327.

Віддруковано у друкарні ТОВ «СІМОН»
м. Полтава, вул. Пушкіна, 42
050-590-12-52
simon@simon.com.ua
www.simon.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ПЛ № 17 від 23.03.2004 р.